

KAYGUSUZ ABDÂL'IN DİVANI'NDA ESKİ TÜRKÇE İZLER¹

Dr. Öğr. Üye. Emine ATMACA*

*Biz yalnız Türkîceyi biliriz. Bu dil dünya durdukça duracaktır ve bu dili herkes de öğrenecektir.
(Kaygusuz Abdâl)*

ÖZ

Türk kültür ve edebiyat tarihi için önemli bir isim olan Kaygusuz Abdâl XIV. yüzyıl sonu ile XV. yüzyılın birinci yarısında yaşamıştır. Alaiye Sancak beyi Hüsâmeddin Mahmûd'un oğludur. Asıl adı Alaaddin Gaybî olup "Kaygusuz Abdâl" mahlasıyla şöhret bulmuştur. 1444 yılında vefat eden Kaygusuz Abdâl, Bektaşî edebiyatının da ilk ve en büyük temsilcisidir. Velud bir halk şairi olan Abdâl'in manzum, mensur ve manzum-mensur karışık toplam 15'e yakın eseri vardır.

Halk edebiyatı mahsulleri gerek ses bilgisi (~fonetik) ve şekil/ekleşme bilgisi (~morfolojik) yapıları itibariyle gerekse de taşıdıkları söz varlığı (~leksikoloji) yönünden dilimizin en önemli kültür hazinelerinden biridir. Ses, yapı ve kelime hazinesi bakımından halk edebiyatı ürünlerinde eskicil (~arkaik) izleri görmek mümkündür. Türkiye Türkçesinin özellikle tarihi sorunlarının çözümünde genellikle ağızlardaki ses, şekil/yapı ve anlam denkliklerine başvururken bu eskicil özelliklerden yararlanılmaktadır. Çünkü zengin bu söz varlıkları, dilin gelişim ve değişim seyrinin çok yakından takip edilebilmesinden, kelime türlerinin yoğunluk kazandığı kültür dairelerine bakılarak milletin sosyo-kültürel, siyasi ve ekonomik yaşantısından yaptığı tercihlerine kadar birçok noktanın kolaylıkla aydınlatılmasına katkıda bulunacak önemli dil malzemeleridir.

Bu çalışmada, Kaygusuz Abdâl'in yaklaşık 200'ü bulan şiirlerinin yer aldığı divanındaki Eski Türkçe kelimelere yer verilmiştir. Ele alınan bu kelimelerin ses (~fonetik), şekil (~morfoloji), köken bilgisi (~etimolojisi) ve anlam bilgisi (~semantik) özellikleri üzerinde durulmuştur. Son olarak divanda tespit edilen Eski Türkçe eklere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kaygusuz Abdâl, Alaaddin Gaybî, Bektaşî edebiyatı, Eski Türkçe, köken bilgisi

THE TRACES OF OLD TURKISH IN THE DİVAN OF KAYGUSUZ ABDÂL

ABSTRACT

Kaygusuz Abdâl who is an important name for history of Turkish culture and literature had lived from the end of the XIV. century to the first half of XV. century. He is son of Hüsameddin Mahmud who is Alaiye bannerlord. Kaygusuz Abdâl, who died in 1444, is the first and greatest representative of Bektashi literature. Abdâl who is a productive folk poet has about fifteen work of verse, prose and verse-prose.

Folk literature is one of the most important cultural treasures of Turkish in terms of not only phonetic and morphological structures but also lexicology. It is possible that in Folk literature products see archaic traces in terms of phonetic, morphologic and vocabulary. For solving especially historical problems of Turkish, generally by viewing phonetic, morphologic and semantic depth of the Turkish dialects, that archaic elements have been benefited. Because

¹ Bu makale, 09 Ekim 2018 tarihinde Alanya Belediyesi'nin düzenlediği *Kaygusuz Abdâl Çalıştay*'ında sunulmuş bildirinin yeniden düzenlenmesi ve geliştirilmesi sonucunda hazırlanmıştır.

* Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü, eatmaca@akdeniz.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-2868-1659

that rich vocabularies are the most important language indicators contributing to the clarification of the many points from to the progress of development and change of the Turkish language to preferences in socio-cultural, political and economic life of Turkish nation.

This study includes the old Turkish words which are in the Divan of Kaygusuz Abdâl which is consists of about 200 poems. The features of phonetic, morphological and semantic of that tackled words will have been emphasized. Finally, the old Turkish suffics which are in the Divan will have been included.

Keywords: Kaygusuz Abdâl, Alaaddin Gaybî, Bektashi literature, Old Turkish, etymology

O. Giriş

Kaygusuz Abdâl, XIV. yüzyılın sonu ile XV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış tam manasıyla bir tasavvuf şairi, bir tekke şairidir. Onun yaşadığı yüzyıla tarihi açıdan bakıldığında Anadolu/Türkiye Selçuklu Devleti (1077-1308), XIII. yüzyılın ortalarına doğru içte yaşanan iktidar mücadelelerinin, dışarıda Haçlı seferlerinin, Moğol istilası veya Köseadağ Savaşının (1243) yarattığı yenilginin tesiriyle iyiden iyiye zayıflamış ve siyasi bir kargaşaya düşmüştür. Bu kargaşaya kardeşler arasında yaşanan taht mücadeleleri de eklenince siyasi parçalanmanın kökleşmesi daha da hızlanmıştır. Böyle bir ortamda Anadolu'da Oğuz Türkçesinin yazı dili hüviyetine kavuşmasında XIII. yüzyılda kurulan ve kendi bölgelerinde oluşturdukları kısmî özerkliği sağlayan Türk beylerinin ehemmiyeti yadsınamaz. Çünkü bu dönem, beylerin saraylarında ve çevrelerinde bilimsel ve kültürel faaliyetlere zemin hazırladığından Anadolu/Türkiye Selçuklular döneminin aksine Türk diline bir dönüş ve Türk dilinin Arapça ve Farsça karşısında kazandığı savaşın başarılı sonuçlarının alındığı bir dönem olmuştur. Osmanlıları (1299 veya 1302-1453), Candaroğulları (1292-1461), Menteşeoğulları (1282-1424) özellikle Karamanoğulları (1256-1483)², Germiyanogulları (1300-1429)³ ve diğer beyliklerdeki Oğuz ve Türkmen beylerinin millî gelenek, anelerine bağlı olmaları ve Türkçe yazan şair, yazar ve sanatçılara ekonomik ve kültürel yönden destek olmalarının etkisi büyüktür (Özkan 1994: 38-40, Korkmaz 2009: 64, Akar 2018: 47). Bu bağlamda bu dönemde millî dil mücadelesi, Arapça ve Farsça yazılmış pek çok eserin Türkçeye kazandırılması, ilk Türkçe telif eserlerin vücuda getirilmesi ile başlamıştır (Uzunçarşılı 1988: 213, Korkmaz 2009: 66-67, Atmaca 2011: 25, Akar 2018: 47). Bunun yanında tekkelerin çevresinde gezgin dervişlerin söylediği şiirler halk arasında yayılarak yazılı edebiyatın yanında sözlü edebiyatın da önemli bir merhale kat etmeye başladığı söylenebilir (Akar 2018: 30). Çünkü bu tür Türk-tasavvuf hareketleri, XIII. yüzyılda Haçlı saldırıları Moğol baskısı sonucu sosyal hayatta ciddî çözümlerin yaşandığı halk arasında iyiden iyiye yaygınlık kazanmıştı. Bu husus, sözlü edebiyatın oluşmasında tarikat büyüklerinin tekke muhitlerinde okunması amacıyla ağdalı dilden

² Karamanoğlu Mehmet Bey'in 13 Mayıs 1277'de Fars diliyle resmî yazışma geleneğine son vermiş ve Konya'da *Şimden girü hiç kimse kapuda ve divanda ve mecâlis ve seyrânda Türkî dilinden gayrı dil söylemeye* (Korkmaz, 1980: 13) fermanını buyurmuştur.

³ Anadolu beylikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, TTK Yayınları, Ankara 1991; Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II*, TTK Yayınları, Ankara 1991.

uzak, halkın kolaylıkla anlayabileceği ve iktisap edebileceği manzum veya mensur eserler meydana getirmelerine sebep olmuştur.

Bir tekke tasavvuf şairi olarak nitelendirilen Kaygusuz Abdâl, XIV. yüzyılın sonu ile XV. yüzyılın birinci yarısında yaşayan Teke İli Alâiye Sancak Beyi Hüsameddin Bey'in oğludur (Köprülü 1939: 14, Güzel 1983: 7). Abdurrahman Güzel'e göre asıl adı *Alâaddin Gaybî* olup "Kaygusuz Abdâl" mahlasıyla şöhret bulmuştur (1983: 32). Muhtar Yahya Dağlı'ya göre asıl adı, *Ahmet Gaybî* ya da *Mehmed Gaybî*'dir (Dağlı 1941: 36-37). Gaybî Beyin "Kaygusuz" mahlasını alış kayıtlarda şöyle anlatılmaktadır:

Gaybî, bundan sonra beyzâdeliği tamamen terk ve maddî hayatın alâyişinden ferâgatla, dervişliği ihtiyar etmiş, zahir âlemin kayıt ve alâikinden nefsinin tecrîd etmiştir. Bundan sonra Abdâl Mûsâ Sultan, sünnet nazariyle Gaybî'nin yüzüne baktı ve: "Gaybî, kaygudan rehâ buldun, şimdiden sonra Kaygusuz oldun" dedi. Gaybî yüzünü yere koyup meskenet gösterdi. Sultan bu sözleriyle Beyzâde'nin ismini "Kaygusuz" diye söyledi. Bundan itibaren Gaybî Bey'in adı "Kaygusuz" oldu (Yardımcı, 8).

Ehl-i beyt'e bağlılığı ile bilinen Kaygusuz, birkaç şiirinde kendisini, "Miskin Kaygusuz" ve "Miskin Sarayî" olarak da addetmiştir (Güzel 2015: 354). Buradaki *miskin* kelimesi, çok uyumsuz ya da hoş karşılanmayacak durumlar karşısında tepkisiz kalan (kimse) anlamında değil tasavvufî bir anlamda *Derviş Kaygusuz* anlamını karşılamaktadır⁴. Onun hayatı hakkındaki bilgilerin çoğu Bektaşî menkıbelerine dayanmaktadır. Ananeye göre kendisi, 18 yaşında Elmalı'da XIV. yüzyılda yaşamış, Ahmed Yesevi dervişlerinden Hacı Bektaşî Veli'ye mensup olan *Abdâl Mûsâ*'ya intisap etmiş, ona kırk yıl hizmetten sonra "icâzet" de alıp gönlü cûşa gelerek gönlünden konuşmaya başlamıştır. Daha sonra hacca gitmiş, döndükten sonra da Anadolu ve Rumeli'de birçok yeri dolaşmıştır (Güzel 2004: 68-96).

Kaygusuz'un ölüm tarihi ve mezarı konusunda iki rivayet vardır (Güzel 1983: 34, Güzel 2015: 354-355). Ahmed Sırrı Baba'ya göre tahminen 1444'te vefat edip şeyhinin yanına defnedilmiştir (Baba 1939: 25), ikinci rivayet Kaygusuz Mısır'da ölmüştür ve mezarı da buradaki Mukattam dağında bir mağaradadır (Güzel 1983: 34, Güzel 2015: 354-355). Abdâl, mürşidi Abdal Mûsâ'dan aldığı tahsille halifelik makamına yükseldikten sonra, Kalenderî bir hayat tarzını benimseyen çeşitli tasavvufî zümrelerin ortak adı olan *Kalenderiyye* ya da *Kalenderiliğin*⁵ temel erkânının etkisiyle uzun seyahatlere çıkmış, belden yukarısı çıplak, saçlı, sakalı, kirpiği kazınmış bir "uryân derviş" olarak gezmiştir (Ocak 1999: 88, Özkan 2012: 188).

1. Kaygusuz Abdâl'in Edebî Şahsiyeti ve Divan'ı

⁴ Yunus Emre'de de *miskin* sıfatı görülür:

Miskin Yunus söyler sözü kan yaş ile doldu gözü

Bilmeyen ne bilsin bizi bilenlere selam olsun (Biz Dünyadan Gider Olduk)

xx

Miskin Yunus biçareyim

Baştan ayağa yâreyim

Dost elinde avareyim

Gel gör beni aşk neyledi (Gel Gör Beni Aşk Neyledi)

⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. "Kalenderiyye" maddesi *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, İslam Araştırmaları Merkezi, C. 24, s. 253.

Eserleri, dil tarihi açısından Eski Oğuz Türkçesinin⁶ *Beylikler Dönemi Türkçesine (1243-1453)* giren Kaygusuz Abdâl, Abdal Mûsâ dergâhında çok iyi bir tahsil görmüş mutasavvuf ve mütefekkir bir ozandır. Onun manzum, mensur ve manzum-mensur karışık pek çok eseri vardır⁷. Mürettep olmayan⁸ divanındaki şiirleri yaklaşık 350'ye yaklaşmaktadır. *Dolâb-nâme* adlı kasidesi ile iki tercî ve iki terkeb-i bendini mürettep olmayan divanında ele almak gerekir (Güzel 1983: 39). Çoğunluğu gazel olan şiirleri içerisinde çok az olmak kaydıyla yaklaşık 20-30 kadarı heceyle yazılmıştır (Güzel 2015: 356). Abdâl, bütün şiirlerini muakkibi ünlü sufî ve halk şairi Yunus Emre (1241(?)-1320)⁹ gibi ilahî bir vecd hâliyle kaleme almıştır. Şiirlerinde kullandığı terbiyevî sözlerin ferdî kusur ve eksiklikleri dile getirmekten çok öte, tasavvufî eğitim ve terbiyenin genel esaslarını işaret eden yönlendirici, eğitici ve öğretici temel sözler (Güzel 1983: 7) olduğu görülür. Tasavvufî bir gelenekle büyüyen Kaygusuz, eserlerini de bu mantıkla vücuda getirmiş ve kendi edindiği tecrübeleri hiçbir sanat gayesi gütmeyen, sade ve anlaşılır bir üslupla, Türkçecilik şuuruyla ilmik ilmik işleyerek söze dökmüştür. Aşağıdaki beyitler, idealist ve şuurlu bir Türkçecilik anlayışıyla kaleme alınmıştır:

Türk dilin Tanrı buyurdu Cebrâil

Türk dilince söylegil dur git digil

xx

Türk Dili'nce Cebrâil "hey dur" didi

"Durugel Uçmagun terkin ur didi"

Abdâl, gazel ve kasidelerinden farklı olarak genellikle hece vezniyle kaleme aldığı şiirlerinde, ciddi bir duygusunu ya da düşüncesini güldürücü, iğneleyici ve yerici biçimde anlattığı yani *şathiyye~şatahât* (Ar. *şath* "sarsılma, hareket titreme") tarzında¹⁰ yazdığı görülür:

Evvel vardum usta yanunda okidum

Ustam bendi dögdü ben kakıdum

⁶ Bu dönem için farklı adlandırmalar vardır. Ayrıntılı bilgi için bk. *Eski Oğuz Türkçesinden Günümüz Türkiye Türkçesine Söz Varlığı ve Anlam Olayları*, Palet Yayınları, Konya 2016, s. 23, Nuray Tamir, "Bir Adlandırma Problemi: Batı Türkçesinin İlk Dönemi", *Genç Akademisyenler Sempozyumu*, 6-7 Kasım Ankara 2013.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Abdurrahman Güzel, *Kaygusuz Abdâl'in Mensur Eserleri*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983.

⁸ Marburg nüshasını tanıtan Barbara Flemming kataloğunda, Abdâl'in 288a-340b varakları arasında toplu halde bulunan şiirleri "divan" adı altında verilmekte ve sayıca 130'un üstünde olduğu belirtilmektedir (Vahid Lütfi Salcı, "Kaygusuz Hakkında Etüdlar, I-IV", *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1949-1959, Güzel, 2010: 118).

⁹ Yunus Emre'nin şiir üslubu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Fikret Türkmen, "Türk ve Dünya Edebiyatı'nda Yunus Emre'nin Yeri", *Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 7-10 Ekim 1991, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1995.

¹⁰ Şathiyye tarzı için bk. Mustafa Tatçı, "Ledünni Şiir'de Şathiyyât Problemlerine Dair Notlar", *Türk Kültürü*, Ankara 1986, s. 500-502, Cemal Kurnaz ve Mustafa Tatçı, *Türk Edebiyatında Şathiyye*, Akçağ Yayınları, Ankara 2001.

Şathiye tarzı ibarelerin doğru okunması ve anlaşılması hususunda bk. Ethem Cebecioğlu, "Şatahât İbarelerin Anlaşılmasına Doğru: Metodik Bir Deneme", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2006, Yıl 7, s. 17, s. 7-27.

Çulla hem binbir çile bez dokıdum

Hisâbı var argaç ile arışda

Ayrıca Kaygusuz Abdâl, hece vezniyle yazdığı şiirlerinin bazılarını da müritlerine Alevî-Bektaşî tarikatının âdâb ve erkânını, derecelerini öğretmek maksadıyla *nutuk tarzında* kaleme almıştır:

İy özin insân bilen

Var edeb öğren edeb

(İy) edeb erkân bilen

Var edeb öğren edeb

Abdâl'ın hece vezniyle yazdığı şiirlerinde genellikle Eski Oğuz Türkçesi dönemine has kelimeleri kullanmayı yeğlediği görülür. Mesela; *dolaşmak, yaklaşmak, bir şeyin çevresinde dolaşmak* anlamında kullanılan “yören-”; *yavaşça, hafifçe* anlamında “arkıncacuk”; *yaya yürüyen, piyade* anlamında “baydak”; *çok, pek fazla* anlamında “igen igen”; *beyceğizim* anlamında “kiçkinem”; *istek* anlamında “kolmaş”; *zarif, kibar* anlamında “kostak”; *baston, sopa* anlamında “kötek” kelimesi gibi. Ayrıca onun bu tür şiirlerinin kolay görünen ancak benzeri söylenmeye kalkılınca zor olduğu anlaşılan sade, derin anlamlı sözler yani *sehl-i mümteni*¹¹ tarzında olduğu görülür.

Abdâl, divanında hece vezniyle yazdığı şiirlerinde kalıp ifadelerle çokça yer vermiştir: Mesela; *ağız suyu, salyası* anlamında “ağız yarı”, *akıncı, keşif kolu* anlamında “akın-çeri”, *deli olmak* anlamında “aklı başından gitmek”, *mütevazı, sakin, yumuşak huylu olmak* anlamında “alçak gönüllü olmak”, *aslan kemiği* anlamında “aslan çetüğü”, *görünürdeki göz* anlamında “başı gözi”, *hayatını tehlikeye atmak, canını fedâ etmekten çekinmemek* anlamında “baş oynamak”, *yüzüne çarpmak* anlamında “başa kakmak”, *kusur bulmak, ayıplamak, kınamak* anlamında “dak tutmak”, *yemek, çiğnemek, dişlemek* anlamında “diş ur-”, *yardıma muhtaçlara, yoksullara, sefillere yardım etmek* anlamında “dürmişlerün elin tut-”, *değer verme* anlamında “el baş üstine”, *el pençe divan durmak* anlamında “el kavuşturmak”, *başa kakmak* anlamında “kakaşa kal-”, *ovanın karı kalktı* anlamında “kar ovoidan dağa kaçtı”, *ülkü, hedef* anlamında “kızıl elma”, 1) *Kulağını bükmek, uyarmak* 2) *(sazın) Burgusunu hareketinden, deprenmesinden çıkan ses* anlamında “kulagin bur-”, *zorlaştırmak* anlamında “kuz eyle-”, *aklını başına almak* anlamında “öğünü devşür-”, *söz tutmak* anlamında “öğüt işit-”, *dolandırmak* anlamında “söyüş et-” vb.

“Eski Anadolu Türkçesi yazı dilinin bir kolu olarak XIV. yüzyıldan itibaren (coğrafi farklılıkların da etkisiyle) bazı Azeri ağız özelliklerinin yazı diline geçmesi neticesinde *Erken Azeri Türkçesi* meydana gelmeye başlamıştır” (Gülsevin, 1986: 77’nden alıntılan Yıldız, 2017: 2010). Kaygusuz Abdâl’ın Divanı’nda da Erken Azeri Türkçesinin ses, şekil bilgisi ve söz varlığı özellikleri tespit edilmiştir: *oluram, gelürem,*

¹¹ Sehl-i mümteni tarzına en güzel örnek:

Ete kemiğe büründüm

Yunus diye göründüm (Yunus Emre)

kıluram, eyleyem, bilürem, gelmişem, almışam, kaynaturam, saklaram, 'aşkıyam, men, yahşı, menem¹², tiler men vb.

Kim ki ister ol tarrâzı uş menem

Ol cânumdur cânâ perde ben menem

xx

Didüm ki bu dem gelmişem

Kıraya dükkân almışam

Eydür yigit gel içerü

Döşek getürsin cânîye

Kaygusuz Abdâl, divanında pek çok konuya temas etmekte ve anlattığı birçok hususu bir şekilde Kur'ân-ı Kerîmle ilişkilendirerek izah etmektedir. Öyle ki o, divanında Kur'ân-ı Kerîm'den yalnızca muhteva yönüyle değil, ayetlerden de bizatihi yararlanmış ve onları yorumlamıştır¹³:

“Küllü men ‘aleyhâ fânin” didi Kur'ân Hakîm

Bu hükümde cümle eşyâ ser-be-ser yeksân geçer

xx

İy sıfâtun “Kul hü-v'allahu ahad”

Her dem içinde kâdîrsin her sâ'ad

xx

Hüve'l evvel hüve'l âhir hüve'l-bâtın hüve'l-zâhir

Göründü nice bin yüzden nişânı Kaygusuz Abdâl

2. Eskicil (~Arkaik) Unsurlar Açısından Kaygusuz Abdâl'in Divan'ı

Anadolu sahasının ilk hamse sahibi olarak bilinen Kaygusuz Abdâl'in eserleri üzerinde genellikle halkiyatçıların çalışmaları¹⁴ olmasına karşılık dilbilimcilerin de bu

¹² Divan'da “benem” kelimesi de kullanılmıştır:

*Maksûdı **benem** her işün*

*Lezzeti **benem** her aşun*

*Sevdâsı **benem** her başun*

Her yüzde Haydâr olduğum

¹³ Eski Oğuz Türkçesi ve sonrası dönemlerde yaşayan şairlerin eserlerinde Kur'ân ayetlerine sıklıkla yer verdiği görülmektedir. Araştırmacılar tarafından bu konuda çalışmalar yapılmaktadır: Mehmet Doruk, “Âşık Paşa'nın Garib-Nâme'de Kur'ân Âyetlerine Yaklaşım”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. XV, Sayı: 27, 2013/1, Sakarya, s. 167-190.

¹⁴ Abdurrahman Güzel, *Kaygusuz Abdâl'in Mensur Eserleri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı 1983; Abdurrahman Güzel, *Kaygusuz Abdâl (Alâaddin Gaybî) Menâkıbnâmesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1999, İslam Ansiklopedisi, “Kaygusuz Abdâl” maddesi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı 2002, Abdurrahman Güzel, *Kaygusuz Abdâl (Alâaddin Gaybî)*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2004. Abdurrahman Güzel, *Kaygusuz Abdâl Divanı*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları 2010, Zeynep Oktay, *Kaygusuz Abdâl'in Mesnevî-i Baba Kaygusuz'u*:

konuda çalışma yaptıkları tespit edilmiştir. Bu konuda, Bilal Yücel'in Kaygusuz'un tasavvufi konuları işlediği *Kaygusuz Abdâl'in Budalanâmesi* (2002) ile bir dervişin geçmiş ve geleceğe ait seyahatlerinin konu edildiği *Kaygusuz Abdâl'in Kitâbu Mağlatası*¹⁵ (2003) adlı iki çalışması vardır.

Halk edebiyatı mahsulleri gerek ses bilgisi (~fonetik) ve şekil/ekleşme bilgisi (~morfolojik) yapıları itibariyle gerekse de taşıdıkları söz varlığı (~leksikoloji) yönünden dilimizin en önemli kültür hazinelerinden biridir. Ses, yapı ve kelime bakımından halk edebiyatı mahsullerinde eskicil (~arkaik) izleri çok yakından takip etmek mümkündür. Türkiye Türkçesinin özellikle tarihî problemlerinin çözümünde genellikle ağızlardaki¹⁶ ses, şekil/yapı ve anlam denkliklerine başvururken bu eskicil özelliklerden çokça yararlanılmaktadır. Çünkü zengin bu söz varlıkları, dilin gelişim ve değişim seyrinin yakından takip edilebilmesinden, kelime türlerinin yoğunluk kazandığı anlam alanlarına/kültür dairelerine ait birçok noktanın kolaylıkla aydınlatılmasına katkıda bulunacak önemli dil malzemeleridir (Akar 2001: 71).

Abdâl'in divanındaki eskicil izlerin tespit ve tayininde XI. yüzyıl öncesi dil malzemesini içeren metin, gramer ve sözlüklere başvurulmuştur. Eski Türkçeyle ilgili A. von Gabain'in *Eski Türkçenin Grameri (ETG)*, Ahmet Caferoğlu'nun *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü (EUTS)*, Kemal Eraslan'ın *Eski Uygur Türkçesi Grameri (EUTG)* karşılaştırma için başvuru başlıca kaynaklar olmuştur. Karahanlı Türkçesi dönemindeki Türk dilinin en önemli eserlerinden olan *Divanü Lügati't-Türk (DLT)* ve *Kutadgu Bilig (KB)* de çalışmada yer almıştır. Ayrıca S. G. Clauson'un XIII. yüzyıl öncesi eserlerindeki dil malzemesine dayanan etimolojik sözlüğü *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish (EPDT)*, E. V. Sevortyan'ın eş zamanlı ve art zamanlı hazırladığı *Etimolojiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*, W. Radloff'un uzun yıllar boyunca sürdürdüğü derleme, inceleme ve araştırmaları sonucunda ortaya çıkardığı *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy (~Versuch eines Wörterbuches der Türk Dialekte)* ve Eski ve Orta Türkçe döneminin söz varlığının ele alındığı V. M. Nadelyayev-D. M. Nasilov-E. R. Tenişev-A. M. Şçerbak tarafından birlikte hazırlanan *Drevnetyurkskiy slovar* çalışmada temel kaynaklar olmuştur. Ayrıca Marcel Erdal'ın *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexion, I-II* ve Alman Türkolog G. Doerfer'in Farsçadaki Türkçe ve Moğolca unsurları değerlendirdiği *Türkische und*

Tenkitli Metin ve İnceleme, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

¹⁵ Abdurrahman Güzel'e göre bu mensur eserin adı, *Kitâb-ı Miğlate*'dir (2015: 356).

¹⁶ Türkiye Türkçesini Batı grubu ağızlarında sık karşılaşılan tasviri ek-fiillerin Divan'da da kullanıldığı tespit edilmiştir:

durugel-: Ayağa kalkmak demektir:

Yatma **durugel** ki sûr çalındı

Uyuma uyan ki göşdi Kervân

dutiko-: Tutmaya devam etmek demektir:

Dutikodum seccâdem mey-firûşa

Bana mey virmedi içüp kanası

içegör-: İçmeye devam etmek demektir:

Kaygusuz Âbdal yaradan

Gel **içegör** şu cür'adan

Kaldur perdeyi aradan

Gezelüm bilece tanrı

Mongololische Elemente im Neupersischen (TMEN) adlı eserlere de yeri geldikçe müracaat edilmiştir.

Bu çalışmada, *Kaygusuz Abdâl Divanı*'ndan aktarılan beyit ve dörtlüklerde kelime ve eklerin tespitinde Abdurrahman Güzel'in Milli Eğitim Bakanlığı yayınlarından çıkan *Kaygusuz Abdâl Divanı (2010)*¹⁷ çalışması birebir esas alınmış olup, transkripsiyon işaretlerinin kullanılmadığı kelime ve eklerin okumalarına herhangi bir müdahalede bulunulmamıştır¹⁸. Ayrıca çalışmada ele alınan madde başları abece sırasıyla, kelimeler (isimler ve fiiller) ve ekler başlığı altında verilmiştir.

2.1. Kelimeler

2.1.1. İsimler

agu (< *āgu* (*Tekin 1995: 171*)): Clauson, sözlüğünde /o/ veya /u/ ünlüleri darlaştırılarak zaman zaman *ağı* biçiminde de geçen kelimenin anlamını, "zehir (poison)" (1972: 78) olarak vermiştir. Sevortyan (1974: I-67) ve *Drevnetyurkiy Slovar'da* (1969: 24) da kelimenin "zehir" anlamı kayıtlıdır.

ETG'de "zehir" (Gabain 2000: 259), EUTS'de (Caferoğlu 2011: 8), EUTG'de (Eraslan 2012: 548), KB'de (Eraslan vd. 1979: 11), DLT'de (1999: IV-13), *agu~ağı* "ağı, zehir", DS'de *ağı/ağu* "zehirli ot" (I-89), *ağu* "zehir" (2009 I-114) anlamında kayıtlıdır.

Kaygusuz Abdâl'in Divanı'nda¹⁹ da *zehir* anlamıyla kullanılmıştır:

Minnet odına düşdi ki yandı

Bu aguya barmagın bananlar

xx

Ben Kaygusuz Abdâl isem agu degülsem bal isem

Tevhîd sıfâtın 'ışk-ıla cânumda esrâr eyleyem

Yalnız KAD'da şu beyitte *agu* kelimesi (*ayrılık*) *acı*'sını ifade etmede metaforik anlamda kullanılmıştır:

'İşk-ı hakikate delilem ben

Fürkat agusının torpakıyam

alkış: *alka-/alkı-* 'övmek, methetmek, alkışlamak' (Gabain 2000: 260, Erdal, 1991: 262, Gülensoy 2007: 66, Eren 1999: 9) fiilinden gelir. Clauson (1972: 137-138), sözlüğünde bu kelime hakkında şu açıklamayı yapmıştır: "*alka*:'dan türemiş isim, 'ödül'; orijinalinde Tanrı'yı övme anlamında, sonra da sıradan insan ilişkilerindeki buralarda 'hayır dua'dır. Hasan Eren'e (1999: 9) göre *alkış* 'bir şeyin beğenildiğini belirtmek için el

¹⁷ Bu çalışma, Abdurrahman Güzel tarafından yeniden gözden geçirilerek *Kaygusuz Abdâl (Şehzâde Alaaddin Gaybî) Divânı* adında 2018'de Alanya Belediyesi Yayınları tarafından tekrar yayımlanmıştır.

¹⁸ Abdurrahman Güzel, *Kaygusuz Abdâl'in Mensur Eserleri* çalışmasında, Eski Oğuz Türkçesi döneminin dil hususiyetlerini göz önünde bulundurarak okumalar yaptığını ifade etmiştir (1983: 6).

¹⁹ "Kaygusuz Abdâl'in Divanı", bundan sonraki sayfalarda tasarruf sağlamak amacıyla **KAD** biçiminde kısaltılarak verilecektir.

çarpma' demektir. Kelime Eski Uygur Türkçesinde ve Orta Türkçede ve Eski Kıpçak Türkçesinde 'alkış' olarak geçer. 'övmek' anlamına gelen *alka-* (~**alkı-*) kökünden geldiği açıktır: *alka-* (~**alkı-*) + *-ş eki*. Sevortyan (1974: 137-138), sözlüğünde *alka-* kelimesini, farazî bir fiile **al- ka'*ya dayandırmıştır. Anlamlarını da '1. İyi temenni, iyi dilekleri içeren konuşma, lütfkârlık, hayır dua, takdis 2. Minnet 3. Alkış 4. Şan' olarak vermiştir. Drevnetyurskiy Slovar'da 'övgü' (1969: 38) anlamıyla kayıtlıdır. Galip Güner, *alkış* ve *kargış* kelimelerinin kökenlerini *al* ve *kara* kelimeleriyle ilişkilendirir. Ona göre *al+ka-* 'yüzünü kızartmak, mecazi olarak bir kimseyi mutlu etmek', *kara+ga-* 'karalamak, mecazi olarak bir kimseye kötü söz söylemek onu ayıplamak, yermek' anlamlarına gelmektedir. *Alka-/karga-* fiiline, fiilden isim yapan eklerden *-ş* ekinin eklenmesiyle *alka-ş/karga-ş-* olmuştur. Kelimelerdeki düz-geniş ünlünün daralması da /ş/ ünsüzünün etkisiyledir (2015: 627-629).

ETG'de (Gabain 2000: 260), EUTS'de (Caferoğlu 2011: 12), EUTG'de (Eraslan 2012: 550), DLT'de (Atalay 1999: IV-21) ve KB'de (Eraslan vd. 1979: 18) *alkış* "övme, alkış, kutlama, takdis, hayır dua", DS'de "hayır, dua, iyi dilek" (2009 I-222) anlamıyla kayıtlıdır.

Kaygusuz Abdâl'in şathiyesinde de *alkış* kelimesi *övme*, *övüş*, *dua* anlamında kullanılmıştır:

Dinle imdi şu ben beni ögeyin

Usta kerem elüm vardur her işde

Şöyle kesâd düşmiş iken...

*Ya **alkışda** bulinasız ya da kargışda*

arı (< *āriġ* (Tekin 1995: 172)): Clauson (1972: 213), sözlüğünde kelimeyi "arı:"dan türemiş isim > *ariġ* 'temiz, saf', anlamını *asil* ve *mecazlaşmış* anlamda; bazen de 'tamamen, baştan başa' için *arıtı*: gibi zarf olarak kullanılmış" olarak vermiştir. Erdal (1991: 179) ve Drevnetyurskiy Slovar'da (1969: 51-52) 'temiz' anlamıyla kayıtlıdır. Sevortyan (1974: 184-185), sözlüğünde kelimenin anlamlarını '1. Temiz, derli toplu, mazbut 2. (mecazî olarak) Lekelenmemiş, masum, dürüst, ahlaklı, asil, suçlu değil 3. Temiz, doğru, hakiki, yalansız, aziz, kutsal 4. Açık renkli, duru 5. İyi, sağlıklı, fena değil 6. Güzel, güzel bayan sempatik' olarak kaydetmiştir. Kökenini de **ar* 'temiz, en iyi' olarak vermiştir. Brockelmann, kelimeyi *ariġ* ~ *aruv* ~ *aru*:.... ġ ekiyle oluşmuş bir özelliğin ismi olarak açıklamıştır.

ETG'de (Gabain 2000: 261), EUTS'de (Caferoğlu 2011: 19) ve EUTG'de (Eraslan, 2012: 552) "temiz, arı, saf, kusursuz, mukaddes", DLT'de (Atalay 1999: IV-32) ve KB'de (Eraslan vd.1979: 22) "arıġ temiz, pak", DS'de "temiz, tertemiz, saf, iyi" (2009 I-312) anlamlarıyla kayıtlıdır. Yukarıda görüldüğü üzere kelime, Eski Türkçeden itibaren 'temiz, saf' anlamının yanında "kusursuz, mukaddes" gibi metaforik anlamlara da sahiptir (Arslan Erol 2008: 651).

KAD'da *saf*, *temiz gönül* anlamında *arı gönül* tamlaması kullanılmıştır:

*'İşkun mekânı sıdk ile bir **arı gönüldür***

Bu 'ışkı gönül görmeye her biri temizler

KAD'da *arı olsa arınsa* şeklinde kalıp ifade de yer almaktadır:

Âdem gerek su gibi

Arı olsa arınsa

Âdem oldur iy hoca

Nefsi de serkeş degül

assı (< *āsıġ* (Tekin 1995: 172)): Clauson'a (1972: 244), Erdal'a (1991: 179) ve Drevnetyurskiy Slovar'a (1969: 60) göre *ası-ġ* kelimesinin anlamı 'fayda, avantaj'dır.

ETG'de (Gabain 2000: 262), EUTS'de (Caferoġlu 2011: 22), EUTG'de (Eraslan 2012: 553) DLT'de (Atalay 1999: IV-40) ve KB'de (Eraslan vd. 1979: 28) *asıġ~asıġ* "ası, kazanç, istifade, fayda, faiz" anlamlarında kayıtlıdır.

KAD'da *yarar, çıkar, kazanç, kâr* anlamında kullanılmıştır:

Nasihat virme baġa tutabilmen

Baġa assı gerek ziyân gerekmez

xx

Hâl diliyle icâzet ister Kaygusuz Abdâl

Şâhum assı kıl kuşum uçdı giderem ben

batman (< *Orta Farsça patmân*): TS'de 7,692 kilogram olan ağırlık ölçü birimi olarak kayıtlıdır (2005: 284). Clauson (1972: 305), 'belli bir ölçüde bir şeyin içine battığı' anlamını verdikten sonra kökeni için "bat-" fiilini esas almıştır. Gülensoy, *batman* kelimesinin *bat* ismine (bir tür takoz) *+mAn* ekinin eklenmesiyle oluşmuş 'eski bir ağırlık ölçüsü' olduğundan söz etmiştir (2007: 121). Cengiz Kallek, 'batman'ın daha çok Türkler ve Türkler'le ilgisi bulunan kavimler tarafından kullanılan bir ağırlık ölçüsü olduğunu ifade etmiştir. Sonrasında kelimenin kökeni konusunda çok farklı görüşler olduğunu ve içlerinden F. W. K. Müller'in, Orta Farsça (~Soğdca) *patmân* (Eski Farsça *patimâna*, Pehlevice *patmân*, *patmânek*, Farsça *peymân*, *peymâne*)'nin en kabul edilebilir görüş olduğunu eklemiştir" (Kallek 1992: 199-200). Fasmer, kelimenin kökeni hakkında bilgi vermek yerine bu ağırlık ölçü biriminin değerleri üzerinde durur: a) 10 funt'a eşit ağırlık birimidir. b) Kırım ve Kafkas'da 28 funt'a eşit ağırlık birimidir Tatar Türkçesinde *batman* - 4 pud, Uygurca *badman-terzaze*, Çin funtu.. (1964: 34). Vladimir Dal, kelimenin kökeninin Türkçe olduğunu belirttiikten sonra "Kırım ve Kafkas *batmanı* = 26 pud Kırım elma *batmanı* = 26 pud vs..." olarak Fasmer gibi *batman*'in ölçü değerlerini verir (1863: 66). Drevnetyurskiy Slovar'da 'ağırlık ölçüsü (180 ile 300 arası)' (1969: 89) olarak kayıtlıdır (Atmaca 2011: 27). Uygur metinlerinde *batman*, 'pamuk, darı, buğday, un' gibi ürünlerin ölçümünde kullanılmaktadır (Özyetgin 2003: 198).

EUTS'de (Caferoġlu 2011: 36), EUTG'de (Eraslan 2012: 557) DLT'de (Atalay 1999: IV-75) *batman* "batman, ölçek" anlamıyla kayıtlıdır. Mertol Tulum, kelimenin XVII. yüzyıla ait metinlerde de *bâtmân* biçiminde "oka, vâkīye, funt, funta, lidre" anlamlarında kullanıldığını ifade etmiştir (Tulum 2011: 377).

KAD'daki şathiyede *ölçek* anlamında kullanılmıştır:

Bir aksacuk karunca

*Kırk **batman** tuz yüklenmiş*

Gâh yorgalar gâh seyirdür

Şehre gider satmaga

bay (< *bāy (Tekin 1995: 172)): Clauson (1972: 384) sözlüğünde kelimeyi, ‘zengin, zengin kişi’ bütün modern şivelerde yaşıyor, ‘üst sınıfların üyesi’ ve ‘koca’ gibi genişlemiş anlamlarla şeklinde vermiştir.

ETG’de (Gabain 2000: 267), EUTS’de (Caferoğlu 2011: 36), EUTG’de (Eraslan 2012: 557) ve DLT’de (Atalay 1999: IV-76) bay “zengin, varlıklı, müreffeh” anlamlarında kayıtlıdır. DS’de “zengin, ağa” (2009 I-574) anlamıyla kayıtlıdır. Eski Türkçede *zengin* anlamına geldiğini gördüğümüz kelime Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde genellikle *ulu*, *temiz* anlamıyla kayıtlıdır.

KAD’da da *zengin* anlamında kullanılmıştır:

Bu çarh-ı tolâb durmaz bir lahza karâr kılmaz

*Gâh yohsulı **bay** ider gâh yohsul ider **bayı***

çın (< Çin. *chên*): Clauson, sözlüğünde Çince’den ödünçlendiğini ifade ettikten sonra kelimenin Maniheizt Uygur metinlerinden başlayarak Türk dilinin gelişme safhalarının tamamında görüldüğünü ifade etmiştir (1972: 424). Serkan Şen, *çın tutmak* “doğru olduğunu söylemek”, “doğrulamak”, *çın sabah* “sabahın çok erken zamanı” anlamındaki deyimlerde geçtiğini ifade ettikten sonra kelimenin Standart Türkiye Türkçesinde varlığını koruyamadığı (2008: 258) bilgisini vermiştir.

ETG’de (Gabain 2000: 272), EUTS’de (Caferoğlu 2011: 61), EUTG’de (Eraslan 2012: 565), DLT’de (Atalay 1999: IV-149) ve KB’de (Eraslan vd. 1979: 130) bay “doğru, gerçek, gerçeklik, sahih” anlamlarında kayıtlıdır.

Kelime KAD’ın sözlüğünde *duygu* olarak anlamlandırılmıştır (Güzel 2010: 409). Ancak aşağıdaki beyitlerde kelime, *gerçek* anlamıyla kullanılmıştır:

***Çın** oldu peymân u ‘ahdüm irişdi matlûba cehdüm*

Uyandı tâli’ ü bahtum bu ‘ışk-ıla bî-dâr oldum

KAD’da ayrıca *sözü doğru*, *vaadinde duran* anlamında *ahdi çın* terkihi kullanılmıştır:

Giriftâr olganam der ü belâga

*Bir ‘ahdi **çın** vefâdârını tiler men*

dirlik (< *tir- (Tekin 1995: 183, Clauson 1972: 543) -ig+lik): Clauson (1972: 546) da ‘yaşam, canlı, hayat’ anlamıyla kayıtlıdır. Eren (2009: 115) sözlüğünde, kelimenin ‘1) Sağlık, varlık, geçim 2) Osmanlı İmparatorluğunda bir hizmete karşılık olmak üzere bir kimseye devletçe verilen aylık veya bir yere bağlı gelir’ anlamlarını verdikten sonra eski kaynaklarda *dir*’in ‘geçim, yem’ olarak geçtiği bilgisini vermiştir. DS’de “1) Sağlık 2) Bir ailenin yıllık, yiyecek içecek ve giyeceği” (2009 II- 1518) anlamlarında kayıtlıdır.

KAD'da *yaşayış, hayat, sağlık, geçim* anlamında kullanılmıştır:

Bu 'ışk i gönül dā'imā sıdk ile ki sarar
*Ayruya dirler **dırligi** 'ışk kara pül eyler*

xx

Özini bilüp ma'nîde mikdârın anlayan
*Kullığı kabul **dırligi** Hakk'a yarar oldı*

döl (< *töl* < **tö:l* (Gülensoy 2007: I-302)): Clauson'da (1972: 490) kelime, 'soy, torun' anlamıyla kayıtlıdır. GB'de *döl* 'cenin, doğmamış çocuk', Osm. XIV'te *döl* 'soy, torunlar (hayvanlar için) yavru' demektir. Sevortyan'da (1980: 274-276), 'yeni doğmamış bebek' olarak kayıtlıdır. Drevnetyurskiy Slovar'da '1) Doğum anı 2) Bebek' (1969: 579) anlamlarında kayıtlıdır. Eren (1999: 121), *döl* '1) Canlıların üremesi sonucu ortaya çıkan yeni birey 2) Yavru' olarak vermiştir.

ETG'de (Gabain, 2000: 301) ve EUTS'de (Caferoğlu 2011: 249) *töl* "döl, nesil, torun, zürriyet" anlamlarında kayıtlıdır. DLT'de *töl* "yavrulama zamanı; yavru, döl (Oğuzca)" (Atalay 1999: IV-645), DS'de "soy, soyun devamını sağlayan çocuk" (2009 II-1575) anlamlarında kayıtlıdır.

KAD'da *da nesil, soy* anlamıyla kullanılmıştır:

Yağırumdur bir bāzārı boynum durur yaylaları
*Yayılp iner bögrüme dilerler ki **döl** alalar*

esrük (< **esür-* (ü)*k* < **esürük* < *esrük*): Clauson (1972: 251), *esri-/esrü-* kelimesinin anlamını 'sarhoş olmak' olarak vermiştir. Drevnetyurskiy Slovar'da *esrük* 'sarhoş' (1969: 184) olarak kayıtlıdır. Erdal (1991: 232), 'sarhoş' anlamında kullanılan *äs-ök* kelimesinin kökenini *äsür-*'ten getirmiştir.

EUTS'de (Caferoğlu 2011: 77), DLT'de (Atalay 1999: IV-196) ve KB'de (Eraslan vd. 1979: 160) *esrük/esgürük* "sarhoş" anlamında kayıtlıdır. DS'de *esrek/esrik* "1) Sarhoş 2) Deli" (2009 III-1786-1787) anlamlarında kayıtlıdır.

KAD'da *sarhoş* anlamlarında kullanılmıştır:

Esirdi 'aşık 'ışk-ıla çün cām-ı elestden
*'ışk **esrügine** bāde-yi ahmer ne kumāşdur*

xx

Cām-ı elestden içmişem
Cümle hicâbdan geçmişem
*'Aceb degül **esrük** beni*
Peymân-ı 'ışk-ıla humâr oldugum

gözü (< *közü*): *Ayna* demektir. Farsçadan alıntı *âyine~âyine* kelimesinin Türkçe karşılığı *gözü*'dür. Drevnetyurskiy Slovar'da *közünü* 'ayna' (1969: 321) anlamında kayıtlıdır.

ETG'de (Gabain 2000: 283), EUTS'de (Caferoğlu 2011: 119), EUTG'de (Eraslan 2012: 585), DLT'de (Atalay 1999: IV-372) ve KB'de (Eraslan vd. 1979: 305) *közüngü~közünğü/közngü~küzüngü* "ayna" anlamıyla kayıtlıdır.

KAD'da da *ayna*²⁰ anlamında kullanılmıştır:

İşk eliyle bu cānum gözgüsini

Silmege üstād-ı mi'mārum kanı

ilkı (> *yilkı*): Clauson (1972: 925-926), sözlüğünde kelimenin yapısını, *yil* kelimesinden +*kı* ekiyle türemiş Türkçe bir türev olarak açıklamıştır. Anlamını da Eski Türkçede 'at sürüsü'nü değil, 'sığır, deve, domuz ve koyun vb. sürüsü'nü de içeren çiftlik hayvanlarının tamamını karşıladığını söyler. Sevortyan, kelimenin anlamlarını '1. Hayvan sürüsü; farklı hayvanların sürüsü; keçi; eşek veya at sürüsü; at sürüsü 2. Büyükbaş hayvan 3. Dört ayaklı hayvanların genel adı 4. Atlar (toplama) 5. At 6. Keçi' olarak vermiştir. Sevortyan, kelimenin yapısı içinde Vambery'nin *yilkı* < *yıl-* (*jil, il*) 'toplamak'tan ve Räsänen, *yilkı* yıl (sene)+ -kı görüşlerine yer verdikten sonra da kendi görüşünü ifade etmiştir: *yıl-* (*yığıl-* ses derilmesi)'tan -*kı* ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Şerbak (1961: 84) ve Doerfer, kelimenin 'at sürüsü' anlamını en eski anlam kabul etmişlerdir (Sevortyan 1989: 281).

Necati Demir "Yilkı" Kelimesi Üzerine" adlı makalesinde, *yıl-* (*cıl-* < *il-*) fiilinin 'toprağa paralel olarak hareketlilik, hareket etmek, hareket ettirmek' anlamlarına gelen kelimelere kaynaklık ettiğini ifade ettikten sonra -*kı* eki için Eski Türkçeden beri işlek olarak kullanılan, kelimeyi isimleştiren ek olarak açıklamıştır. Kelimenin aslî şeklinin *yilkı* mı *ilkı* mı olduğu konusunda da başta bulunan normalden daha kısa *ı-* ünlüsünden sonra yer alan akıcı *il* ünsüzüyle beraber kelime başında bulunması sıkıntılı gözüktüğü için büyük ihtimalle yarı ünlü *y-* ünsüzünün ön türeme olduğu, *yilkı* şeklinin ise ikincil şekil olduğunu ifade etmiştir (2001: 538-541). Türkiye Türkçesi ağızlarında da kelime *ilkı* şeklinde ve "1) At sürüsü 2) Koyun sürüsü 3) Keçi sürüsü 4) Keçi 5) Koyun 6) Damızlık kısrağı" (IV-2473) anlamlarında kayıtlıdır.

ETG'de *yilkı*, *yilk* "yilkı, davar, hayvanlar dünyası, (cins) at" (Gabain 2000: 310), EUTS'de (Caferoğlu 2011: 294), EUTG'de (Eraslan 2012: 548) ve KB'de (Eraslan vd. 1979: 539) *ilkı~yilkı* "hayvan sürüsü", DLT'de *yilkı* "hayvan, yilkı, hayvan sürüsü, dört ayaklı hayvanlara verilen genel ad" (Atalay 1999: IV-874), anlamlarında kayıtlıdır.

KAD'da *hayvan sürüsü* anlamında kullanılmıştır:

Gerçi Hakk'un halkıyam

Ma'rifetsüz ilkiyam

Ârifler sohbetinden

Kaçaram ürkek gibi

²⁰ KAD'da ayrıca Farsça *âyine~âyine* kelimesi de kullanılmıştır:

Âşıklar sûreti aynaya benzer

Bakan gördi hemân ol mihribândur

irte (< **ēr* ‘erken’ (Tekin 1975: 263)+ *+te* (i.i.y.e.)) Sevortyan (1974: 302-304), kelimenin anlamlarını ‘1. Erken, erken saatler, sabahın seher vakti 2. Sabah 3. Gündüz 4. Ertesi gün, yarın, yarınki gün, gelecek gün, yarın sabah 5. Gelecek sene, gelecekte 6. Önceden, evvelki, önceki zaman, eski zaman, eskiden, günlerden bir gün’ olarak vermiştir. Kelimenin kökeni için de bazı araştırmacıların görüşlerine yer verdiği görülür: Bang, Şerbak (*ār* < *ä:r*), Malov ve Tenişev’in kabul ettikleri *ärtä* < *ār* ‘sabah’ + *-tä* (bulunma hâl eki) şeklini vermiştir. Sevortyan, ihtimal dâhilinde *erte* kelimesinin *ert-* ‘geçmek (yan)’ fiilinden *-a/ -e* isim yapma ekinden türemiş olabileceği üzerinde durmuştur. Bu durumda *ertenin* anlamları, ‘önceden olup bitmiş, geçmiş olmalı ve sonradan önceden, önce’ vs. olmalıdır. Drevnetyurskiy Slovar’da ‘sabah, erken’ (1969: 182) anlamıyla kayıtlıdır.

EUTS’de (Caferoğlu 2011: 97) ve KB’de (Eraslan vd. 1979: 158) *irte~erte/erti* “erte, yarın, erken, sabah” anlamlarında kayıtlıdır. DS’de *irte* “1) Gündüz 2) Karanlık gece” (2009 IV-2554) anlamlarında kayıtlıdır.

KAD’daki örneklerde kelime genellikle *sabah* anlamında kullanılmıştır:

Ne karı var ne koca

*Ne **irte** var ne gice*

Bu sözi anlayanun

Kurbânyam kurbân

xx

Biz dillerden Türk dilin bilürüz:

*Gün dogıcak **irte** oldu dirüz*

issi (< *isi* < *iye+si* < *idi* “sahip”+*si*): Clauson (1972: 41), “orijinal şekli *idi* olmalı, fakat eş anlamlı kelime *ige/iye/i-e* varlığı tam olarak hesaplanamıyor. Kuvvetle muhtemel sonda sıra dışı bir ünlü değişikliğiyle ikincil bir şekil gibi görünüyor” olarak açıkladıktan sonra kelimenin konumunun Moğolca *ece(n)*’in varlığıyla karıştığından söz etmiştir.

Köl Tigin yazıtında iki, Bilge Kağan yazıtında bir kere “sahip” (User 2016: 403-729), ETG’de *idi*, *iyä* “bey, sahip” (Gabain 2000: 274), EUTS’de *idi* “1) Sahip 2) Büsbütün, bundan dolayı, tam, herhangi” (Caferoğlu 2011: 89), EUTG’de *idi* “sahip” (Eraslan 2012: 572), DLT’de *idhi* “sahip, efendi, Tanrı” (Atalay 1999: IV-226), DS’de *iye* “1) Koruyan, sahip 2) Ev sahibi” (2009 IV-2574) anlamlarında kayıtlıdır.

Kelimenin Eski Türkçeden Eski Oğuz Türkçesine anlam dünyasında hem bir daralma hem bir genişlemenin olduğu görülür (Erol 2008: 100-291).

KAD’da da *sahip*, *mâlik* anlamında kullanılmıştır:

Gel gel i gönül şöyle ki ‘âkil neye dirler

***İssi** ne imiş sermaye-i asl neye dirler*

xx

*Ol lütuf **issi** kân-ı kerem öz kereminden*

'İşk eli-y-ile âyîneni sildügin anla

kamu (< *kamuğ/kamağ*): Eski Türkçeden itibaren kullanılan kelimelerden biridir. Eski Türkçede kelime, *kamağ, kamiğ, kamuğ* < Orta Farsça (Turfan yazmalarına göre *hamāg*) "hepsi, kamu" şeklindedir (Gabain 2000: 277), Kemal Eraslan, kelimenin Orta Farsça *hamāg* şeklinden *kamağ* biçiminde Türkçeye geçtiğini ifade etmiştir (2012: 271).

EUTS'de (Caferoğlu 2011: 163), DLT'de (Atalay 1999: IV-259) ve KB'de (Eraslan vd. 1979: 218) *kamağ~kamuğ* "bütün, hep, kamu, hepsi, topyekün" anlamında kayıtlıdır.

KAD'da da *hep, bütün* anlamında kullanılmıştır:

Kamu 'âlem bize hayrân olupdur

Bizüm için döner kevkeb ü seyyār

xx

*Tabl-ı melâmet çaldugumı halk **kamu** bildi*

'İşk aldı başum 'âr u nâmûsdan geçer oldum

kanda: Mekân mefhumunu arayan soru kelimelerinden biridir (Hacıeminoğlu 1974: 272).

Orhon Türkçesi metinlerinde *kantan* "nereden" (Tekin 2006: 147) kayıtlıdır. ETG'de (Gabain 2000: 277), EUTS'de (Caferoğlu 2011: 165-166) ve DLT'de (Atalay 1999: IV-261) *kanta~kanda/kanta* biçimlerinde "nerede" anlamında kayıtlıdır.

KAD'da da *nerede* anlamında kullanılmıştır:

Özini bil ki nesin

*Hakk sende sen **kandasın***

Hakk'ı bilmek dilersen

Geç bu ak u karadan

xx

Kanda bit yigit görse

Akçala avlar anı

Utanmaz oğlan sever

Saçı ak döşi sarı

kanı: Talat Tekin, *kanı* "hani", *kanta* "nerede", *kantan* "nereden", *kaçan* "ne zaman", *kaçça* "nereye", *kaltı* "nasıl" gibi soru kelimelerinin, eskicil soru zamiri olan *ka(n)*'in değişik şekilleri olduğu (2003: 126) görüşündedir. Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay ve Batı Türkçesinde kullanılmış soru kelimelerinden biridir (Hacıeminoğlu 1974: 273, Karadeniz 2016: 93).

OY'de (Tekin 2006: 147), ETG'de (Gabain 2000: 277) ve DLT'de (Atalay 1999: IV-261) *kanı* "nerede?" anlamında kayıtlıdır.

KAD'da da *nerede, hani* anlamında kullanılmıştır:

*Zühd ü tâ'atün **kani** gönül zâhid idün sen*

Hüsnin görelî zülfine ber-dâr niçün oldun

kargış: **karga-* “beddua etmek, ilenmek” (Clauson (1972: 654, Eren 1999: 213, Gülensoy 2007: 468). Erdal, kelimeye eklenen -Xş eki hakkında bilgi vermiştir (1991: 266).

EUTS'de *kargamak* “kargamak, beddua etmek, küfretmek”; *kargatmak* “beddua ettirmek” (Caferoğlu 2011: 168), DLT'de (Atalay 1999: IV-268) ve KB'de (Eraslan vd. 1979: 224) ve DS'de (1999: IV-2661) *kargış/kargak~kargış* “lânet, beddua, ilenme” anlamında kayıtlıdır.

Kaygusuz Abdâl'in şathiyesinde de *kargış* kelimesi *beddua, ilenç* anlamında kullanılmıştır:

Dinle imdi şu ben beni ögeyin

Usta kerem elüm vardur her işde

Şöyle kesâd düşmiş iken...

*Ya alkışda bulinasız ya da **kargışda***

kiçi (< *kiçig*): *Küçük* demektir. Clauson (1972: 696), kelimenin temel anlamının *küçük* olduğunu; ancak ‘köpek yavrusu’ gibi bazı genişlemiş anlamlarla yaşadığını, yuvarlak vokalli *küçük* gibi şekillerin Farsça ‘kûçak’la ilgili olduğunu ve bunun da Farsçadan alıntı bir kelime olma ihtimalinin yüksek olduğunu neden olarak da kelimedeki son ses ötümsüz-patlayıcı -k'nin başka türlü açıklanamayacağını söylemiştir. Sevortyan, kelimenin anlamlarını ‘1. Küçük, ufak, çocuk, bebek 2. Önemsiz, alçak; menfur (iğrenç) 3. Az, azıcık’ olarak vermiştir. Bang, *kiçig* < **kitsig* ve **kit* (**kid*, *kič*) olarak kaydetmiş ayrıca kelimenin anlamının belirsiz olduğuna işaret etmiştir. Sevortyan’a göre *ts* > *ç* (**kitsig* > *kiçig*) fonetik olayı, *süçig* ‘tatlı’ > *süt* ‘süt’ +*sig* örneği ile kanıtlanabilir (1997: 75-77).

OT'de *kiçig* “az, pek az, hiç” (Tekin 2006: 151), ETG'de *kiçig* “küçük, gençlik” (Gabain 2000: 281), EUTS'de (Caferoğlu 2011: 109), EUTG'de (Eraslan 2012: 580), DLT'de ” (Atalay 1999: IV-328), KB'de (Eraslan vd. 1979: 255) ve DS'de (2009 IV-2870) *kiçig/kiçik~kiçi* “küçük, küçüklük, ufak, genç” anlamında kayıtlıdır.

KAD'da *küçük* anlamında kullanılmıştır:

Cümle bir çeşme suyudur iy veli

*Tutalım bardag **kiçidür** yâ ulı*

kuz Clauson (1972: 680), kelimenin anlamını sözlüğünde ‘güneşin az vurduğu dağın kuzey tarafı’ anlamında kaydetmiştir. Eren (1999: 272), ‘1) Güneş almayan yer 2) Dört ana yönden biri, şimal’ şeklinde vermiştir.

DLT'de *kuz* “güneş görmeyen yer, gölgeli yer” (Atalay 1999: IV-328), KB'de *kuz* “kuzey” (Eraslan vd. 1979: 295), DS'de *kuzay* “1) Güneş görmeyen, gölgelik yer 2) Nemli, ıslak yer” (2009 IV-3022) anlamlarında kayıtlıdır.

KAD'da *güneş görmeyen yer* anlamında kullanılmıştır:

*Güneyi **kuz** eylemegil*

Bu sözi yüz eylemegil

Sohbeti toz eylemegil

'Âriflere dil-pezîr ol

mundak (< *muni +teg²¹*)²²: Drevnetyurskiy Slovar'da '1) Öyle 2) Bu şekilde' (1969: 348) anlamlarıyla kayıtlıdır.

ETG'de (Gabain 2000: 287), EUTS'de (Caferoğlu 2011: 132-133) ve EUTG'de (Eraslan 2012: 589) *muntağ/montâğ~muntağ/mundağ* "bunun gibi, böyle, bu kabilden, bu türden, bu neviden", DLT'de (Atalay 1999: IV-414) ve KB'de (Eraslan vd. 1979: 319) *mundağ~mundağ* "böyle, böylece, mademki" anlamlarında kayıtlıdır.

KAD'da *bunun gibi* anlamında kullanılmıştır:

Sûretüm âdemdür illâ çeşm-i hayvân benem

*Bülbülem gülşen içinde sözi **mundak** söylerem*

od (< *hõt (Tekin 1995: 177)*): Drevnetyurskiy Slovar'da *õt* 'ateş' (1969: 373) olarak kayıtlıdır.

ETG'de (Gabain 2000: 289), EUTS'de (Caferoğlu 2011: 142) ve EUTG'de (Eraslan 2012: 593) *oot~od/ot* "ateş", DLT'de (Atalay 1999: IV-444) ve KB'de (Eraslan vd. 1979: 346) "ateş, duman" anlamlarında kayıtlıdır.

KAD'da da *ateş* anlamında kullanılmıştır:

*Minnet **odına** düşdi ki yandı*

Bu aguya barmagın bananlar

xx

Harâb olsun harâbâtun hânesi

*Bana n'itdi gör ol **od'a** yanası*

otag (< *hõta-g*): Clauson (1972: 46) kelimenin anlamını 'küçük, geçici bina' olarak verdikten sonra yapısını 'muhtemelen *ota*:-'tan *-ğ* ile içinde ateş yakılan anlamıyla türemiş isim' olarak vermiştir. Sevortyan (1974: 484-487), *l otağ* kelimesinin anlamlarını '1. Çadır, göçebe kulübesi, mesken, yazlık yerine giderken götürülen küçük çadır, keçe çadırı, büyük süslü çadır; yeni beyaz çadır 2. Durulan yer, göçebelerin mola verip kısa süre için yerleştikleri kamp, geceleme 3. Ev, mesken; kısa süre için ev; fakir ev, kulübe, alaçuk, kışın durulan çoban kulübesi, avcı kulübesi, çadır, yeni evlilerin evi 4. Ocak, ateş yakın yer, ateş tarlada yakılan ateş 5. Oda; misafir ağırlama odası; yeni evlilerin yatak odası 6. Bina türü 7. Ayı eve çıkma (evlenip) 8. Soy, Uygurlarca

²¹ *Teg*'in farklı şekil ve fonksiyonları için bk. Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Edatlar*, Milli Eğitim Basımevi, 1974, s. 90-95.

²² Orhun Yazıtlarında ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinde "öyle, böyle, böylece" anlamında *antağ/andağ* şekli de vardır. *andağ* (< *anı + teg*) şahıs zamirinin edatla birleşmesinden doğmuş bir yapıdır.

kabilelerin birliği 9. Vatan' olarak vermiştir. Drevnetyurskiy Slovar'da 'ev' (1969: 373) anlamıyla kayıtlıdır.

DLT'de (Atalay 1999: IV-444) ve KB'de (Eraslan vd. 1979: 347) "otağ, çadır", DS'de *otak* "1) Konak 2) Oda 3) Çadır" (2009 V-3294) anlamlarında kayıtlıdır.

KAD'ın sözlüğünde kelime, *padişahlarla vezirlere mahsus çadırlar* anlamında temel anlamıyla kayıtlıdır. Yalnız aşağıdaki örneklerde kelimenin *ev*, *mesken* anlamıyla kullanıldığı tespit edilmiştir:

Tokuz ay dirneşüp bin dürlü kuşlar

Budagumda tutarlardı otagı

xx

Doguban ölmek cihânda gerdişümdür gerdişüm

Hakikat şehri içinde tutdum otagı söylerem

öz (<*öz 'öz, nefid, kendi, can, ruh, gönül, iç, karın, merkez, orta; vadi' (*Tekin* 1995: 183, *Eren* 1999: 318-319, *Drevnetyurskiy Slovar* 1969: 394) *Clauson* (1972: 278), sözlüğünde *öz* kelimesinin ilk evvela 'insanın maddi olmayan varlığı, ruh; esas, öz' anlamlarını karşıladığını, 'kendi' anlamının ise ikincil bir anlam olduğunu ifade etmiştir. *Sevortyan*, kelimenin anlamlarını '1. Kendi, şahsiyet, kişilik, yüz, şahsî 2. Kendininki, öz be öz kendininki; mülkiyet (şahsî) 3. Beden, gövde; kalın ağacın gövdesi, sakızlı çam 4. İç, ağacın özel içi, temeli, kemik iliği, merkez orta, beynin yaranın kökü (çıbanın) 5. Varlık, anlam, mâna 6. Kalp, mide, karın 7. Solunum, can, hayat 8. Zahire, meyvenin çekirdeği; cenin 9. Yakın, akraba, tanıdık; ülke 10. Bir şeyin en iyisi (seçkin) tarafı, bir nesnenin en iyi cinsi 11. Güç, kuvvet 12. Kaymak, yağ 13. Samimi, açık kalpli' olarak vermiştir. Sonra da bazı araştırmacıların köken açıklamalarına yer vermiştir: *Bang*'a göre kelime, *ö-* 'düşün-' + *-z* 'düşünen' gelir. *Sevortyan*'a göre bu semantik olarak uygun değildir. *Vambery* ise *öz* ve *ege* ~ *idi* 'sahip' kelimelerini homojen olarak değerlendirmiştir. *Doerfer* ise kelimenin Moğolca şeklinden hareketle kelimenin eski şeklini, **ōř* biçiminde olduğunu söylemiştir (1974: 506-508).

ETG'de (*Gabain* 2000: 291), EUTS'de (*Caferoğlu* 2011: 155) ve EUTG'de (*Eraslan* 2012: 597) *öz* "kendi, vücut, varlık, özü, hayat, şahıs", DLT'de (*Atalay* 1999: IV-470) ve KB'de (*Eraslan* vd. 1979: 367) "öz, kendi, nefis, can, ruh, gönül" anlamlarında kayıtlıdır.

KAD'da da *kendi* anlamında kullanılmıştır:

Özinden gayrı kul görmez arada

Hak'ı zâhir görür ag u karada

xx

Özin bilen kişi oldı haberdâr

Hemân bir cân bir vücüd ne kim var

Ayrıca KAD'da öz kelimesinin anlam yükünden hareketle *kendini dinle* anlamında *özün işitgil*, *kendine gelmek* anlamında *özine bürin-* ve *özine divşür-* ve *kendinden geçmek* anlamında *özinden geç-* kalıp ifadelerinin kullanıldığı tespit edilmiştir.

sak (< *sākın- (Tekin 1995: 174)): Clauson (1972: 803), “uyanık, tetik” anlamını vermiştir. İlk olarak Eski Uygur Türkçesi metinlerinde “uyanık, tetik” anlamında *odug sak* ikilemesi içinde yer alır (Ölmez 1998: 35-47, Şen 2008: 269). *Oduğ sak* ikilemesinin her iki ögesi de Eski Uygur Türkçesinde ‘uyanık, dikkatli’ anlamına gelmektedir. Yani hem *odug* hem de *sak* kelimeleri birlikte ikileme olarak kullanıldıklarında anlamda bir değişiklik yaşanmaz (Drevnetyurskiy Slovar 1969: 362, Ölmez 1998: 35).

ETG'de (Gabain 2000: 292), EUTS'de (Caferoğlu 2011: 194) ve EUTG'de (Eraslan 2012: 598) *sak* “özenli, dikkatli, itinalı”, DLT'de *sak* “işte uyanık ve zeyrek olan” (Atalay 1999: IV-483), DS'de *sak* “1) Uyanık, tetikte 2) Uykusu hafif kimse” (2009 V-3518) anlamlarında kayıtlıdır.

KAD'da da *dikkatli* anlamında kullanılmıştır:

Bu Kaygusuz Abdâl için

Dervîş-i miskin-hâl için

Ben sevdüğüm işitmege

*Kulağı nice **sak** didi*

xx

*Şerîk olma **sakin** bu mülk ü mala*

Kimse kaldı bu cihânda sana kala

sındı (< sīndu): Kelimenin kökü, sī- *kırmak*, *bozmak*, *yenmek*, *bozguna uğratmak*, *mağlup etmek*'ten (Tekin 1995: 71, Erdal 1991: 242,) gelir. Clauson, Osm. XIV'te *kır-* (asıl anlam veya mecaz), *fethetmek* anlamında kullanıldığını belirttikten sonra Karahanlı Türkçesi döneminden itibaren tarihî şivelerin tamamında görüldüğünü ifade etmiştir (1972: 836). Doerfer, kelimenin *sın-* ‘zerbrechen’ kökünden geldiğini açıkladıktan sonra *-du (-tu)* ekiyle ilgili örnekler vermiştir (1963-1975: 1250).

OY'de (Tekin 2006: 165), ETG'de (Gabain 2000: 293) ve EUTS'de *sımak* “kırmak, kırmak, sındırmak” (Caferoğlu 2011: 203), KB'de *sın-* “kırılmak, bozulmak, incinmek” (Eraslan vd. 1979: 396), DLT'de (1999: IV-516) ve DS'de (2009 V-3612) *sındı-sındu* “makas” anlamında kayıtlıdır.

KAD'da da *makas* anlamında kullanılmıştır:

Donuz düğün eylemiş

Ayuya kızın vermiş

*Maymun **sındı** getürmüş*

Kaftan gönlek biçmege

sınuk (> *sınık*): Kelimenin kökü, sī- *kırmak, bozmak, yenmek, bozguna uğratmak, mağlup etmek*'ten gelir (Tekin 1995: 71, Erdal 1991: 242). Clauson (1972: 837), kelimenin Osm. XIV'teki kullanımı hakkında "*sınuk (seyrek)/sınık* 'kırık'; (2) (bazen) 'yenik'; bütün dönemlerde yaygın" bilgisini vermiştir. Kelime, Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde soyut anlamlarla karşımıza çıkmaktadır (Erol 2008: 691).

DLT'de *sınuk* (< *sınğuk*) (Oğuzca) (1999: IV-517) ve KB'de *sınuk* "kırılmış, kırık" (Eraslan vd. 1979: 397), DS'de *sınık* "kırık, çıkık" (2009 V-3613) anlamında kayıtlıdır.

KAD'da da *kırık* anlamında metaforik olarak kullanılmıştır:

Hak yolında ihlâsıla lutf u kerem isteyen

*Yapmaya gönül **sınugın** işi mi'mârlığı ola*

sökel: Clauson'a (1972: 820) göre *sökel* < *sök-* 'diz çök-'tir. Gülensoy, kelimenin kökenini, *sök-* '*ateşli hastalık olmak, *güçsüz olarak' vermiştir (2007: II-806). Sevortyan kelimenin anlamlarını '1. Hasta; güçsüz, yaralı, sakat 2. Hastalık, ölümcül, hastalık, tifo, verme, ince hastalık; gönül hastalığı; dert, bozukluk 3. Tahıl başaklarına musallat olan mantar türünden bir hastalık' olarak vermiştir. *Sökel* kelimesinin Oğuz Türklerine ait bir kelime olduğunu da eklemiştir. Sevortyan, Clauson'un görüşünü kabul etmez ve kelimenin kökenini, *sök-* 'gevşe-, güçsüzleş-'ten getirir. Buraya da *sök-* (mide sökülmesi/kazınması) Drevnetyurskiy Slovar'dan örneklerin yakıştığını söyler (2004: 344). Drevnetyurskiy Slovar'da da *sökmäk* 'ishal' (1969: 510) olarak geçer.

DLT'de *sökel/sükel* "hasta (Oğuzca)" (Atalay 1999: IV-533), DS'de "1) Humma, ateşli bir hastalık, 2) Güçsüz, düşkün"; *sökellik* "hastalık" (2009 V-3677-3678) anlamında kayıtlıdır.

KAD'da da *hasta* anlamında kullanılmıştır:

*Bu dünyâ mülki şahsı **sökel** eyler*

*Ne **hastayam** ne timâr eksügümdür*

sünük (< *süngük*): Clauson, kelimenin *sönek, sünek, süngük, süyek, soňak* biçimleri olduğu için özgün biçimini belirlemenin zor olduğunu ifade ettikten sonra *sünük* kelimesinin kökenini **sün-* fiiline dayandırmıştır. Kelime, Orhon Türkçesinden başlayarak tarihî şivelerin tamamında *sünük* biçiminde "kemik" anlamıyla karşımıza çıkmaktadır (1972: 838-839). Drevnetyurskiy Slovar'da *söňük/sünük* 'kemik' (1969: 511) anlamıyla kayıtlıdır.

ETG'de (Gabain 2000: 295), EUTS'de (Caferoğlu 2011: 210), EUTG'de (Eraslan 2012: 603), DLT'de (Atalay 1999: IV-549) ve KB'de (Eraslan vd. 1979: 411) *sünük/siňük ~söngük~ süngük* "kemik" anlamında kayıtlıdır.

KAD'da da *kemik* anlamında kullanılmıştır:

Karıyla hâlini göre

Kaygusuz Abdâl bile

*Eti gitmiş **sünüge***

Sarlanı kaldı deri

xx

*Şol hadde irişdi belüm**Küllî unuttum bildüğüm**Başladı şindi iligüm***Sünük** içinde eriyе

tamu (< *tamuğ* < **tām*- ‘alevlenmek, tutuşmak’ (Tekin 1995: 185, Taş 2009: 118): Kelime, İrânî dillerden alınmış ve Pagan (< Lat. *paganus*) inanç sisteminin kavramlarından biri olarak İslâmî dönemde de kullanılmıştır (Clauson 1972: 503, Erdem 2014: 70).

Uygur Türkçesinden itibaren kullanılan kelimelerden biridir. *tamu* < *Budizm Soğdca tamu* “cehennem, cehennemlik, tamu” biçiminde geçer (Drevnetyurskiy 1969: 531, Gabain 2000: 296, Gülensoy 2007: II-855). EUTG’de (Eraslan 2012: 605), DLT’de (Atalay 1999: IV-569), KB’de (Eraslan vd. 1979: 420) ve DS’de *tamu/tamuğ* “cehennem” (2009 V-3820) anlamında kayıtlıdır.

KAD’da *Cehennem* anlamında kullanılmıştır:

*Muhît-i zevrak benem hak bendedür fakîr benem***Tamu** vü uçmak benem cümle mekân bendedür

xx

*Şehvete uyanların iy ser-firâz***Tamudur** yiri bunların çoğ u raz

taşra (< *tāş* (Tekin 1995: 174) +*ra*): Eski Türkçeden itibaren kullanılan kelimelerden biridir (Drevnetyurskiy Slovar 1969: 540, Gabain 2000: 297, User 2009: 55). +*rA* eki, yer zarfları türeten eklerden biridir (Tekin 2000: 85, Taş 2009: 67). Eski Uygur Türkçesi metinlerinde kelime “dışarı” anlamında *taşğaru*, *taşkaru* ve *taşra* (Caferoğlu 2011: 227) şekillerinde kullanılmıştır.

KAD’da da *dışarı* anlamında kullanılmıştır:

*Dört tabî’atun adı âdem nedendür söylegil**Şeş cihetden taşra ne var ortada pinhân nedür*

xx

*Gönlini arıt hâr-ı Cenk’den**Hakk’ı ko gayrıyı taşra sür*

ton (< **tōn* ‘elbise, üst giyecek’ (Drevnetyurskiy Slovar 1969: 574, Tekin 1975: 260, Gülensoy 2007: II-910)): Kelime, Eski Türkçe döneminden itibaren dilimizde mevcut olan kelimelerden birisidir. Köktürkçe döneminde *ton* biçiminde değil, *tonlug*, *tonsuz* (KT D 29: 3 2, BK D 23: 58) olarak genişletilmiş biçimdedir. Kâşgarî (1999: IV-638) *ton* kelimesini ‘elbise’ biçiminde tanımlamış, kökeni hakkında sözlüğünde herhangi bir açıklama yapmamıştır. Clauson, *don* kelimesinin menşeyini Sakaca *tauna*’ya dayandırmıştır (1972: 513). *Rusçanın Köken Bilgisi Sözlüğü*’nün yazarı

Fasmer, bu kelimenin Rusçaya *tun* biçiminde geçtiğini ifade etmiş, kökeni hakkında ise herhangi bir bilgi vermemiştir. Sevortyan, kelimenin anlamlarını ‘1. Giyim; elbise, örtü, üst giyim, tulum, ayakkabı, çizme vs. 2. Pantolon; iç giyim 3. Kıyafet, dış görünüş 4. At cinsi ve bazı lehçelerde’ ‘anne rahmi’, ‘koyun içi’, ‘önlük’ olarak vermiştir. Sevortyan, kelimenin son iki anlamını XII-XIII. yy. ait eserlere ait metinlerde *pantolon*, *iç giyim* anlamlarını Eski Uygurca dönemine ait metinlerde tespit etmiştir. Kelimenin en eski şeklini, Şerbak, **tōn* ‘giyim, robdöşambr’, Doerfer ise **tōm* olarak vermiştir (1980: 262-264). A. Tietze (2002: 644), sözlüğünde kelimeyi *don* yazımıyla madde başı kabul ederek üç farklı anlama geldiğini kaydetmiştir: ‘1. Elbise, üst baş, kılık kıyafet 2. İç çamaşır; gecelik; külot 3. At tüyünün rengi’. Tietze, kelimenin kökeni hakkında herhangi bir şey söylememiş, yalnızca kelimenin ilk anlamıyla Eski Türkçeden beri mevcut olduğunu ve *ton* şeklinde yazıldığını ifade etmiştir.

ETG’de (Gabain 2000: 301) ve DS’de (2009 V-3969) *ton* “elbise, kürk”, EUTS’de (Caferoğlu 2011: 246), EUTG’de (Eraslan 2012: 611), DLT’de (Atalay 1999: IV-638) ve KB’de (Eraslan vd. 1979: 459) *ton* “giyecek, elbise, don” anlamında kayıtlıdır.

KAD’da *renk* anlamında kullanılmıştır:

Gülistān goncasın açdı tonandı

Dīvāne oldu bülbüller dīvāne

xx

KAD’da *elbise, kılık kıyafet* anlamında kullanılmıştır:

Satam ton u dāstārumı yiyem içem ne varumı

Sarhoş olam meyhānede bu fas u fusı terk idem

KAD’da ayrıca *ton* kelimesi, *insanlık* anlamında *Âdem tonı* terkinde kullanılmıştır:

Hakk zātın çünki Âdem tonında pinhân eyledi

Deyr ü Ka’be ne dimekdür küfri ne îmân nedür

tükel: Eski Uygur Türkçesinde *tükä-* ‘bitmek, tükenmek, yeterli olmak, kâfi gelmek’ (Caferoğlu 2011: 257, Clauson 1972: 480, Drevnetyurskiy Slovar 1969: 595), kelimesine fiilden isim yapan *-l* ekinin (Erdal 1991: 790) eklenmesiyle türemiştir.

ETG’de (Gabain 2000: 303), EUTG’de (Eraslan 2012: 614) *tükel* “tam, eksiksiz, tam, tamamiyle, salim”, DLT’de (Atalay 1999: IV-668) ve KB’de (Eraslan vd. 1979: 411) ve DS’de (2009 V-4008) *tükel* “tamamen, bütün, tam” anlamında kayıtlıdır. Orhon Türkçesi metinlerinde kelimenin “tamamiyle, baştan sonuna kadar” anlamında *tüketi* (*tüketi eşid/tüketi eşidgil*) biçimi de vardır (Tekin 2006: 178). XVII. yüzyıl metinlerinde kelime *dükeli* biçiminde, “bütün, kamu, hep, hepsi, bitevi, cümle, cemî vb.” anlamlarıyla kayıtlıdır (Tulum 2011: 623).

Kelime, KAD’da *tükeli* biçiminde *hep, hepsi, bütün, cümle, herkes* anlamında kullanılmıştır:

Sabır seccadesin altına salmış

Tükelden kuşanmışdur kuşagi

uçmak: Uygur Türkçesi metinlerinde görülmeyen *uçmak/uştmah* kelimesi, Karahanlı Türkçesinden itibaren kullanılan kelimelerden biridir. Soğdca kökenli bir kelimedir (Clauson 1972: 257, Erdem 2014: 70). İslamiyet'ten önceki Türklerde Kök Tengri inancına göre Soğdçadan alıntı olduğu tartışmalıdır ve bu görüşte ısrarcı olmak Gülensoy'a göre yersizdir (2007: II-956). Drevnetyurskiy Slovar'da *uçmaq/uştmah* 'Cennet' (1969: 604) olarak kayıtlıdır. Sevortyan da sözlüğünde kelimenin Soğdçadan alıntı olduğunu belirttikten sonra 1) Cennet (bütün kaynaklarda) 2) Gökyüzü (Budagov ve Zenger'de) anlamlarını vermiştir (1974: I-614).

ETG'de "uçmak, ölmek" (Gabain 2000: 304), DLT'de (Atalay 1999: IV-682) ve KB'de (Eraslan vd. 1979: 487) *uçmak/uştmah* "uçmak, cennet" anlamında kayıtlıdır.

KAD'da da *Cennet* anlamında kullanılmıştır:

Muhît-i zevrak benem Hak bendedür fakîr benem

Tamu vü Uçmak benem cümle mekân bendedür

KAD'daki şathiyede de *cennet* anlamında kullanılmıştır:

Kaygusuz'un sözleri

Hindistan'un kozları

Bunca yalan söylemedün

Girer misin Uçmag'a

Kaygusuz, divanında genellikle "Uçmak" kelimesini kullanmayı yeğlese de Arapçadan alıntı *Cennet* kelimesini aruz vezniyle yazdığı şiirlerinde kullanmıştır:

Şehveti terk eyleyenler menzili

Cennet ehlidür buların mahfilii

ugrı/ugru: Kelimenin pek çok çalışmada hırsız anlamında *ugrı/ugru* biçiminde okumaların olduğu bilinmektedir (Eren 1999: 421, Güzel 2010: 353). Türkiye Türkçesi Ağızları'nda hem /o/ hem de /u/lu biçimler vardır (DS 2009: 3271, 4785). Kelime, Drevnetyurskiy Slovar'da *ogrı* 'hırsız' (1969: 363) biçiminde kayıtlıdır. Kelime, eski bir **oğur-/*ogır-* 'çalmak' fiiline -ı ekinin eklenmesiyle türemiştir (Sevortyan 1974: 565, Taş, 2009: 142). Clauson (1972: 90), *ogrı*'yı, 'hırsız (thief)' olarak vermiştir. Sevortyan sözlüğünde (I) *ogrı* '1. Hırsız, gaspçı, hırsızlık, çalıntı 2. Eşkîya, yabanî, dolandırıcı, dalavereci, düzenbaz 3. Gizli, saklı, sırlı'; *ogır (II)* 'hırsız, hırsızlık' kelimelerini de vermiştir. Lehçelerin pek çoğunda kullanımdan düşmüştür. Sadece Doğu lehçelerinde kalmıştır (Sevortyan 1974: 565).

EUTG'de (Eraslan 2012: 591) ve DS'de (2009 VI-4029) *ogrı~uğru* "hırsız, yolkesen" anlamında kayıtlıdır. Kelime, XVII. yüzyıla ait metinlerde de *ogrı* biçiminde "hırsız, yol kesici, harami" anlamlarında kullanılmıştır (Tulum 2011: 1407).

KAD'da da *hırsız* anlamında kullanılmıştır:

Gelün iy cihânı zindân görenler

Pâdişâdur ne ugrı var ne zindân

xx

Ol benüm kalbüm hakikat maksûdum

Gönlümün ugrusu 'ayyârum kanı

üküş: Kelime, pek çok kaynaktan *öküş* olarak okunmuştur. Kelimenin yuvarlak-geniş /ö/ ünlüsü ile okunması yanlıştır, dar-düz *üküş* okunması gerekir (Drevnetyurskiy Slovar 1969: 624, Clauson 1972: 118, Tekin 2000: 7, Gülensoy 2007: II-989). Clauson, kelimenin kökeni, *ük-*ten getirir (1972: 118). DLT'de *ükli-* "çoğalmak, artmak" (Clauson 1972: 118, Tekin 2000: 7) olarak kayıtlıdır. Türk dilinde herhangi bir kelimenin yuvarlak-geniş ya da yuvarlak-dar mı okunacağı meselesinde yakın ve uzak lehçelere bakılarak da karar verilebilir. Uzak lehçelerden Yakut Türkçesinde kelimenin *ügüs* "çok" ve *ükse-* "artmak, çoğalmak" (Vasiliev 1995: 55) biçiminde olduğu görülür.

ETG'de (Gabain 2000: 306), EUTG'de (Eraslan 2012: 618), DLT'de (Atalay 1999: IV-455) ve KB'de (Eraslan vd. 1979: 358) *öküş~üküş* "çok" anlamında kayıtlıdır.

KAD'da da *çok* anlamında kullanılmıştır:

Söz üküşdür kendü hâlüm söylerem

Derdümi vaf-ı hikâyet eylerem

Ayrıca KAD'da *çok*, *pek fazla* anlamında *igen igen* ikilemesi kullanılmıştır:

Filib'e de yinilen

Bir karı sevdi beni

İgen igen dikdürür

Bana yini kaftânı

yablak (> *yawlak*): Clauson (1972: 876-877), kelimenin *yavız*'la açık semantik bir bağ olduğunu, *yav-*'la eşsesli **yav-*'dan türemiş isim olduğunu belirtmiştir.

ETG'de (Gabain 2000: 310), EUTS'de (Caferoğlu 2011: 278-291), EUTG'de (Eraslan 2012: 622) ve KB'de (Eraslan vd. 1979: 411) *yawlak~yablak/yavlak~yavlak* "kötü, pek, düşmanlık, fena, yavuz, düşmanca, uğursuz", DLT'de *yawlak* "kötü, fena, yavuz, düşkün, her şeyin kötüsü (Oğuz ve Kıpçak dillerince), pek, katı, şiddetli" (Atalay 1999: IV-761) anlamında kayıtlıdır.

KAD'ın sözlüğünde de *pek*, *çok*, *gayet* anlamında kayıtlıdır; yalnız kelime aşağıdaki örnekte görüldüğü üzere *kötü*, *fena* anlamında kullanılmıştır:

Mahallini bil her kişinün mertebesi var

Karga yabalak şahbâz ile olmaya denk

yağır: Clauson (1972: 905), sözlüğünde kelimenin temel anlamını 'eğer / semer kesesi' olarak vermiştir. Sonra da orta dönemde 'omuz' veya Osm'da ikincil anlamda 'atın yağırı' kullanılmasının sebebinin net olmadığını ve Osm. XIV. yüzyılda *yağır* 'eğer kesesi' anlamında kayıtlı olduğunu söylemiştir. Clauson ikincil anlamı ihtimal dâhilinde 'eğer kesesinin bulunduğu yerdeki hayvan parçası'ndan gelişmiş olmalı şeklinde

açıklamıştır. Sevortyan, sözlüğünde *yağır* (*l*) kelimesinin anlamlarını '1. Yara, şişik 2. Sürtmekten oluşan kabarcık 3. Atın yelesi' olarak vermiştir. Kelimenin kökenini de sözlüğünde *yağır* + *-i-* 'yara ile kaplan- (binek hayvanın sırtındaki yara)' olarak kaydetmiştir. Räsänen, *yağır* 'yara' ve *yağırın* 'omuz, sırt' kelimelerini karşılaştırmıştır. Ramstedt, Moğolca *dagari* ve Türkçe *yarrın* ve *yayır* akraba olduğunu söylemiştir. Menges ve Poppe de aynı karşılaştırmayı yapmıştır. Sevortyan, kelimenin kök-ek ayrımını *yağır ismi* + *-i-* (*i.f.y.e.*) 'yara ile kaplan-' (binek hayvanın sırtı için) olarak vermiştir. Sevortyan, sözlüğünde *yağırın* (*l*) kelimesinin anlamlarını ise '1. Sırt, omuz üstü 2. Arka yelesi (hayvanın) 3. Omuz, kanatlar 4. Kürek (omuz), kürekler arası, kürek kemiği' olarak kaydetmiştir. Kelimenin kökenini de Doerfer'in dediği gibi *-n* eki beden uzuvlarını adlandıran sözcüklerden biri (*karın, bıkın, burun gibi*) olarak vermiştir. Bang, **yağır* (yağırındaki) ve *yağır* 'atın arkasındaki sürtülmüş yer' kelimelerini özdeşleştirmiştir. *Yağır* 'sırt' ve 'sırt yarası' kelimelerini Ramstedt, Räsänen, Poppe, Besim Atalay, Menges de özdeşleştirmiştir. Bu özdeşleştirmeyi, Doerfer ve Clauson da yapmıştır. Ancak *yagır* ve *yarrın* kelimeleri arasında ayrım yaparlar. Doerfer ve Clauson göre *yarrın* kelimesi, *yağırın* kelimesine göre kaynaklarda daha erken dönemde ortaya çıkmıştır (1989: 65-66-67).

Zafer Önler (1989: 126), "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılmış İki Tıp Kitabında Yer Alan Sağlık Bilgisi Terimleri" makalesinde *yağır* kelimesini *iki kürek kemiği arası* olarak tanımlamıştır.

DLT'de *at, katır ve eşek gibi hayvanların sırtında semer, eğer ve yük vurmasından meydana gelen yara, ağır* (Atalay 1999: IV-727), DS'de "1) Yük ve binek hayvanının sırtında, eğer ve semerin açtığı yara 2) Ata uzun süre binenlerin bacaklarında açılan yara" (2009 VI-4121) anlamlarında kayıtlıdır.

KAD'da *sırt yarası* anlamında kullanılmıştır:

Yagırumdur bit bâzârı boynum durur yaylaları

Yayı lup iner bögrüme dilerler ki döl alalar

yağ/arak: *yara*:'dan türemiş isimdir. Clauson (1972: 962), sözlüğünde kelimeyi şöyle açıklamıştır: "'fırsat, uygunluk, elverişlilik' anlamına geliyor, daha seyrek olarak 'elverişli, uygun' anlamında sıfat fonksiyonunda isim olarak kullanılıyor. Bu kelimenin yaşayıp yaşamadığı şüphelidir. 'ordu, askeri donatım' vs. anlamındaki kelimenin *-k*li türemiş *cognate* isimlerin yaşayan şekilleri olabilir; fakat daha çok *yarık*'la ilgili gibi görünüyor. Çağ. XV. yüzyılda (1) 'alet, araç, gereç' (2) 'uygun, değer' San. anlamına ve Osm. XIV. yüzyılda *yarağ/yarak* 'hazırlık, donanım, tedarik; ordu, silah'". Sevortyan (1989: 139), sözlüğünde kelimeyi *yara-* 'işe yara-' (> *yara+* -g) maddesinin türemişi olarak verir. Anlamlarını da 'uygun zaman, uygunluk, yararlık, faydalı, hazırlık, araç, yöntem, silah, silahlanma, donanma' olarak kaydeder.

Sevortyan sözlüğünde *yarık* kelimesine de değinmiş ve anlamlarını vermiştir. Sonra da Clauson'un kelime hakkındaki görüşünü açıklamıştır: "Araştırmacıların çoğu *yarak* 'silah' ile karşılaştırırlar. *Yarak*'ı da *yara-* 'fayda sağla-'tan getirirler. Ancak *yarık* kelimesinin morfolojik yapısını açıklamazlar". Sevortyan, "genetik olarak ilişkileri henüz problemlili olan *yarık* ve *yarak* kelimelerinin semantik bağları ve onların değişimleri dolaylı örneklerle kanıtlanıyor" demiş ve örnekleri sıralamıştır (1989: 147).

ETG'de (Gabain 2000: 309) ve EUTG'de (Eraslan 2012: 621) *yarağlıg~yarağ* "yarar, yararlı, uygun", EUTS'de *yarağ/yarak* "1) Yakışan, gereken 2) Silah" (Caferoğlu 2011: 285), DLT'de (Atalay 1999: IV-747) ve KB'de (Eraslan vd. 1979: 524) *yarağ* "imkân, fırsat, fayda, tav", DS'de *yarak/yaraklı* "gerekli araçlar" (2009 VI-4816) anlamlarında kayıtlıdır.

KAD'da *hazırlık, levâzım teçhizât* anlamında kullanılmıştır:

'Ömrümün ser-mâyesi harç oldı gitdi hiç yire

Azugum yok yol uzakdur hiç **yaragum** kılmadum

xx

Yaragun iy toludur Hak kim söyler çünkü bunıda

Hîç gözlere o görünmez kim biline bu nişânda

2.1.2. Filler

alda- (< *al+tâ* (Tekin 1975: 171)): Clauson (1972: 133) ve Drevnetyurskiy Slovar'da (1969: 34) *alta-* kelimesinin anlamları, 'aldatmak, kandırmak, dolandırmak' olarak kayıtlıdır. Sevortyan (1974: 127), *alda-* kelimesinin anlamlarını '1. Yalan söyle-, yanılt-; aptal yerine koy-; dolandır- 2. İkna et-; ayart-; baştan çıkar- 3. Yalan söyle-; aldat-; kötü duruma düşür- 4. Sözü tut- 5. Avut-; mecazî olarak (çocuğu oyala-, eğlendir-)' olarak vermiştir. Ayrıca Clauson, eserlerde paralel olarak *al et- / al eyle-* 'hile yap-' fiiline rastlandığını da eklemiştir.

DLT'de (1999: IV-18) ve DS'de (2009 I-209) *aldamak* "aldatmak, kandırmak" anlamında kayıtlıdır.

KAD'da *aldanmak, kanmak, yanılmak* anlamında kullanılmıştır:

İy dünyâ hâline **aldananlar**

Dünyâyı bâkî kalur sananlar

xx

Dünyâ hâline kim **aldananlar**

Bu cevr ü cefaya boyananlar

apar- (< *ap* [**al-(i)p-ar*] [< **bar-*]: Sevortyan (1974: 127-129), *apar, appar, appa* (*r*)- kelimesinin anlamlarını '1. Götür-, yanında götür-, götürüver- 2. Birini götür-, 3. Çal-, 4. (araç ile) çıkart-; bırak-; kazan-; sil-; sürt-; tahsil et-' olarak vermiştir. *al-* ve *bar-* şeklinde iki fiilin birleşiminden meydana gelmiş kelimenin temel anlamı *alıp götürmek* iken XV. yy. itibaren *çalmak, hırsızlık yapmak* anlamında *argolaşmıştır*.

XVII. yüzyıl metinlerinde kelime *aparmak* biçiminde, "götürmek, getürmek, iletmek, taşımak, hâml etmek vb." anlamlarıyla kayıtlıdır (Tulum 2011: 283). DS'de *aparmak* "1) Çalmak, aşırmaq, alıp kaçmak, habersiz götürmek, gizlice almak, 2) Götürmek" (2009 I-284-285) anlamlarında kullanılmıştır.

KAD'da *götürmek, alıp götürmek* anlamında kullanılmıştır:

'İşkuñ cezbese irişeli yagmâ yürürdi

Apardı cānum her ne ki var hāna lâyıkdur

ayıt- (< *ay- +-it-): Köktürkçede ay- ve ayt- şeklinde kullanılmıştır (Gabain 2000: 263). EUTS'de *ayıtmak* biçiminde *söylemek, sormak, dikte etmek (hukuk vesikalarında)* (Caferoğlu 2011: 28), Kutadgu Bilig'de ay- biçiminde *demek, söylemek, anlatma* ve *ayıt-* biçiminde *söylemek, sormak* (Eraslan vd. 1979: 41) şeklinde kayıtlıdır. Clauson (1972: 266), ay-, te-, *sözle-* arasında çok az anlam farkının olduğunu ancak erken dönemlerde ay- kelimesinin diğerlerinde olmayan saygın bir anlamının olduğunu kaydeder. Demek ki ay- kelimesinin *demek, söylemek* anlamının üstünde *emretmek, buyurmak, talimat vermek* karşılıklarıyla ilişkilidir (User 2009: 118). Kelime, görüldüğü üzere Eski Türkçe döneminde çokanlamlı iken XI. yüzyıldan itibaren anlamı daralmaya başlamıştır. Bu kelimenin yerini sonraki dönemlerde te-, *sözle-* almıştır (Erol 2008: 95). Batı Türkçesinde kelime *eyt-, eyit-* biçiminde ince sıradandır.

EUTS'de *ayıtmak* “söylemek, sormak, dikte etmek (hukuk vesikalarında)” (Caferoğlu 2011: 28), EUTG'de (Eraslan 2012: 555), DLT'de *ayıt-* (Oğuzca) (1999: IV-55) ve KB'de (Eraslan vd. 1979: 46) “söylemek, sormak”, DS'de *ayıtmak/aytmak* “1) Söylemek, anlatmak, nakletmek, konuşmak 2) Türkü söylemek, teganni etmek” (2009 I-412) anlamlarında kayıtlıdır.

KAD'da da *söylemek, demek* anlamıyla kullanılmıştır:

*Benüm **ayıtdugum** fikrüm hayâlüm*

Benüm cānumda makbülüm harabat

KAD'da *dî-* fiili daha çok kullanılmıştır:

Dâim esrâr yiyüp kırkar sakalın

*Görün şol dehr-i bid'ati **didiler***

KAD'da *söyle-* fiili de kullanılmıştır:

*Kaygusuz Abdāl her sözi öz mikdārınca **söylegil***

Edebden aşma haddi bir tarik ü erkân bundadur

belinle- (< *beling* (Caferoğlu 2011: 39)+ *le-mek*): Clauson (1972: 343) ve Drevnetyurskiy Slovar'da (1969: 91) *beliñ-/belinle-* kelimesi, ‘panik olmak, korkmak, ürkemek’ olarak kayıtlıdır.

ETG'de (Gabain 2000: 267) ve EUTS'de (Caferoğlu 2011: 39) *bäliñle-bäliñlämäk* “korkmak, ürkemek, korkudan titremek”, EUTG'de *belingle-* “korkmak, ürkemek”; *belinglegü* “korkmak, ürkme, endişe” (Eraslan 2012: 557), DLT'de *beliñle-* “belinlemek, korku ile uykusundan sıçramak, hayvan habersizce bir şeyden korkup sıçrayarak ürkemek” (Atalay IV 1999: 83), DS'de *belinlemek/beliñlemek* “şaşkınlıkla karışık korku duymak, irkilmek, ürkemek, uykudan sıçrayarak korku ile uyanmak, afallamak, şaşkırmak” (2009 I-618) anlamlarında kayıtlıdır.

KAD'da *ürkmek, korkmak* anlamında kayıtlıdır:

Bu cihāna neye geldün nice libās geye geldün

*Âdemsin anla hâlünü **belinleme** hayâlünden*

çak-: Clauson (1972: 405) sözlüğünde ayrıntılı bir açıklama yapmıştır: “çak gibi ses taklidi bir özelliğe sahip ve fizikî veya zihnî sert bir özellik taşıyan hareketi tasvir etmekte kullanılıyor, mesela; (çelik veya çakmak taşıyla) ateş yakmak, (yılan ve akrep için) ısırarak, sokmak, iftira etmek, ihanet etmek, kınamak”.

ETG’de “vurmak” (Gabain 2000: 271), EUTS’de “yapmak, parçalamak, kesmek, çakmak” (Caferoğlu 2011: 58), DLT’de “çakmak, eriştirmek (Oğuzca), kışkırtmak, kuş-aşağı inmek” (Atalay 1999: IV-131) anlamlarında kayıtlıdır.

KAD’da *geçmek, hakkında söz söylemek* anlamıyla verilmiştir. Yalnız aşağıdaki beyitte *sezinlemek, anlamak, farkına varmak* anlamında kullanılmıştır:

Dilberün hayâli cigerümi yakduğı hoşdur

Benzüm sarusu gizlü rāzum çakduğı hoşdur

dirneş- (< *tirneş-*) ETG’de *tir-* biçiminde *toplamak, derlemek* (Gabain 2000: 300), DS’de *dirneşmek* “toplanmak, bir araya gelmek, dernek kurmak” (2009 II-1519) anlamlarında kayıtlıdır.

KAD’da *toplanmak, bir araya gelmek* anlamında kullanılmıştır:

Tokuz ay dirneşüp bin dürlü kuşlar

Budagumda tutarlardı otağı

döy-/döyme- (< **töz-*): (Clauson 1972: 572), ‘acı çekmek, katlanmak’ olarak vermiştir. Drevnetyurskiy Slovar’da *töz-* “acıkmak” (?) (*er tumluğka tözdi* “adam soğuktan acıktı”) (Kıpçakça) (1969: 583) olarak kayıtlıdır.

DLT’de *töz-* “sabır ve tahammül etmek” (1999: IV-648), YTS’de *döymek* “dayanamamak, katlanamamak, tahammül edememek” (Dilçin, 1983: 73) anlamında kayıtlıdır. Türkiye Türkçesi ağızlarında her iki biçim de vardır: *döy-* (*döyül-*, *döz-*) “sabretmek, tahammül etmek, dayanmak” (2009: II-1593). Tarama Sözlüğü’nde “dayanamamak, katlanamamak, tahammül edememek” anlamındaki *döyme-* ile *doyma-* fiilleri birbirine karışmıştır (2009: II-1244).

KAD’da *dayanamamak, katlanamamak, tahammül edememek* anlamında kullanılmıştır:

Eger bir lütf bana Hakk’dan irişse şâd olur gönlüm

Eger bir mihnet irişse döyemen sabırum yokdur

KAD’da *dayanmak, katlanmak, tahammül etmek* anlamında kullanılmıştır:

Yimege kalye pilav zerde hoşdur

Bulgur u tarhana döymez kötege

düriş- (< *türiş-* < *tur-uş-*): *tür-*’in işteş şeklidir. Clauson (1972: 554), sözlüğünde bu kelimeyi bir kere geçen kelime (~ *hapax legamenon*) (occurring only once = tek örneği bulunan) ve yanında bir soru? işareti olarak kaydetmiştir.

EUTS'de *туруşmak* "savaşmak" (Caferoğlu 2011: 254), DLT'de *түрүш-* "dürmekte yardım ve yarış etmek" (Atalay 1999: IV-197), DS'de *дүрүшmek* "çalışmak, devamlı meşgul olmak" (2009 II: 1637) anlamlarıyla kayıtlıdır.

KAD'da *çalışmak, çabalamak, sebat etmek* anlamında kullanılmıştır:

Karı beni aldıdı çün

Hükmüne eyledi zebûn

Anca dūrişdüm dün ü gün

Sarlanı kaldum deriye

esri- (< *esir-* < **es+(g)ür-* (Gülensoy 2007: I-342)): EOT *esri-* göçüşme yoluyla daha eski bir *esir-* fiilinden gelir (Taş 2009: 86). Clauson (1972: 251) ve Drevnetyurskiy Slovar'da (1969: 184) *esri-/esrü-* kelimesinin anlamı 'sarhoş olmak' olarak kayıtlıdır. Erdal, *äs-r-ök* 'sarhoş' kelimesinin kökünü, *äsür-* 'sarhoş olmak' (1991: 232) olarak vermiştir. Hakan Aydemir, "The Main Pillars of the Turkic Rhotacism-Zetacism, I. sāmiz, sāmır-, sāmri-, semre-" (2005: 27-28) çalışmasında OT *esir-* "sarhoş olmak" fiilinin ET *es-* 'germek, esnetmek' fiilinden yeni başlama fonksiyonunda geçişsiz fiiller türeten *-(l)r* ekinden türediğini ifade etmiştir (Taş, 2009: 86-87).

EUTS'de *äsürmāk* "sarhoş olmak" (Caferoğlu 2011: 58), DLT'de *esürt-* "sarhoş etmek" (Atalay 1999: IV-197), KB'de *esür-* "sarhoş olmak", *esürt-* "sarhoş etmek" (Eraslan vd. 1979: 160), DS'de *esirmek* "1) Azmak, kudurmak, delirmek 2) Gereksiz yere öfkelenmek, kızmak 3) Öfkelenip bağırarak, çağırarak 4) Azarlamak 5) Kavga etmek" (2009: III-1783) anlamlarında kayıtlıdır.

KAD'da *sarhoş olmak, mest olmak, kendinden geçmiş olmak* anlamında kullanılmıştır:

Esirdi 'âşık 'ışk-ıla çün cām-ı elestden

'ışk esrügine bâde-yi ahmer ne kumâşdur

ırla- (< *ır+la-*): ETG'de *ır/yır* "şarkı" (Gabain 2000: 273), EUTS'de (Caferoğlu 2011: 87) ve EUTG'de (Eraslan 2012: 571) *ırlamak* "şarkı, türkü söylemek", DLT'de *yırla-* "şarkı, gazel söylemek; ırlamak" (Atalay 1999: IV-787), DS'de *ırlamak* "1) Şarkı, türkü söylemek 2) Kendi kendine söylemek 3) Köpek saldırmadan önce hırlamak" (2009: IV-2488) anlamlarında kayıtlıdır.

KAD'da da *şarkı söylemek* anlamında kullanılmıştır:

'Âşık olduğum zangadak

Irlayuban fingedek

Yârüm öğütler beni

Yanramagıl yangadak

ir- (< *ér-*): Clauson (1972: 194) ve Drevnetyurskiy Slovar'da (1969: 175) kelime 'varmak, ulaşmak, karşılaşmak' olarak kayıtlıdır. Bu fiil pek çok modern şiveye iyice yerleşmiş ve GB Osmanlı'da yaşıyor" olarak açıklamıştır.

ETG'de *ir-* “(yazıtlar) vasıl olmak (?)” (Gabain 2000: 275), EUTS'de “2) Ermek, 3) Karşı gelmek, direnmek, mukavemet etmek 4) Nefsine mağlup olmak” (Caferoğlu 2011: 97) EUTG'de *ér-/ir-* “kavuşmak” (Eraslan 2012: 568), DS'de *ermek II* “becermek, her işin altından kalkmak” (2009: III-1775) anlamlarında kayıtlıdır.

KAD'da *ulaşmak, yetişmek* anlamında kullanılmıştır:

Boyandı yüzlere feryâd u zârûm

İrişdi göklere âhum efendi

KAD'da *dokunmak, isabet etmek* anlamında kullanılmıştır:

Lebün âb-ı hayâtına kim irse

Bâkî kala ebed bile degül mi

xx

Ben ol güneşem ki zevâl irmez

Küllî kâ'inât katumda zerre

KAD'da *ulaştırın, yetiştiren* anlamında *irgüren* kelimesi de kullanılmıştır:

Vahdet içinde gâh beni vuslata irgüren

Zerremi güneş katremi 'umman iden gönül

kakı- (< *kak-ı*): Eski Türkçeden itibaren var olan kelimelerden biridir. EUTS'de (Caferoğlu 2011: 97) ve EUTG'de (Eraslan 2012: 575) “nedamet etmek, pişman olmak”, DLT'de *kakı-/kaku-* (*Arguca*) “birine kızmak, darılmak” (Atalay 1999: IV-252-253), DS'de *kakımak* “öfkelenmek, darılmak, kızmak” (2009: IV-2603) anlamlarında kayıtlıdır. Metinlerde görüldüğü üzere Eski Oğuz Türkçesinin sonuna gelindiğinde kelimenin anlam dairesi genişlemiştir.

KAD'da *yüzüne çarpmak* anlamında kullanılmıştır:

Şaşkına sordı beni dile bırakma bunı

*Her dem müde'i 'ışkı başuma **kakduğı** hoşdur*

KAD'da *öfkelenmek, kızmak* anlamında kullanılmıştır:

'İşkun-ıla fâş oldum

Yolunda tırâş oldum

Melâmet dümbecegin

Kakıvirdüm dümbedek

kuç- (< *kūç* (*Tekin* 1975: 179)): *Drevnetyurskiy Slovar*'da *kuç-* ‘sarılmak’ (1969: 463) olarak kayıtlıdır.

EUTS'de (Caferoğlu 2011: 97) ve EUTG'de (Eraslan 2012: 585) *kuç-* “kucaklamak, çökmek”, DS'de *kucmak/koçmak* “1) Kucaklamak, kucaklaşmak, sarılmak 2) Cinsel ilişkide bulunmak” (2009: IV-2896) anlamlarında kayıtlıdır.

KAD'da da *kucaklamak, sarmak* anlamında kullanılmıştır:

Dir girelüm yorgana

Virelüm cânı câna

*Sen beni **kuç** ben sana*

Ögredeyin erkânı

xx

Şol nigârun lutf idüben boynuma

*Ak kolların bağlayuban **kuçduğı***

oŋ-: Clauson (1972: 168-169), Osm. XIV.'teki anlamını *oŋ-* 'büyüme, gelişme (rüzgâr için) uygun olmak olarak vermiştir. Drevnetyurskiy Slovar'da *oŋ-* // 'gelişme' (1969: 367) olarak kayıtlıdır. Sevortyan, kelimenin anlamlarını // '1. Başarılı ol-, başarılı, yakış-, uy-, faydalı ol-, iyi yakış-, iyi günlere ulaş-/gör-, galip gel-, istediğine ulaş-/rütbe/unvan al-, insan ol-, işlerini düzelt-, ayakların üzerinde sağlam dur-, iyileş-, tedavi ol-, sağ kal-, doğru yola gir- 2. Ekinlerin olgunlaşma zamanı, ekinlerin çıkması, bolluğa er-, zenginleş- 3. Sabret-, kanaat et- 4 Gereken şekli al- 5. Ayarlan- (müzik aleti)' olarak vermiştir. Sevortyan, kelimenin kökeniyle ilgili şu açıklamaları yapmıştır: *Oŋ* isminin ve *oŋ-* fiilinin verilmiş anlamlarının bütünü bu köklere ait değildir. Bu köklerin bazı anlamları *oŋ-* ve *ön-* fiillerinin fonosemantik birleşmesi sonucunda teşekkül etmiştir. Eserlerin en erken gösterdiği bilgilere göre bu eş gösteren (~omonimik) çiftin ünlüsü nötrdür. Çünkü *oŋ* 'sağ, sağ taraf ki, dürüst (Drevnetyurskiy Slovar'da)' ve *oŋ-* 'iyileşme, düzelmek (Drevnetyurskiy Slovar'da)' kelimelerine paralel olarak *öŋ* 'sağa'; *öŋârmek* 'onarmak, iyileştirmek'; *ökmek* (DS'de) *ökmek* 'iyileşme'. Böylece 'iyileşme, düzelmek' anlamındaki fiili tarihî olarak *on-*, **öŋ-* biçimlerinde, buradan da **öŋ-* aslî şekil olup *on-* ikincildir (1974: 457).

ETG'de *oŋar-* "daha iyi olmak, iyileşme; farkına varmak (?) yardım etmek (?)" (Gabain 2000: 288), EUTS'de (Caferoğlu 2011: 142) ve EUTG'de (Eraslan 2012: 592) *onmak/ong-* "sağlamak, onarmak, tedavi etmek, şifa bulmak", DLT'de *oŋğ-* biçiminde "solmak" (Atalay 1999: IV-438), "oŋuk solmak, rengi atmak; hastalık ve benzerlerinden dolayı buruşmak, tazeliğini ve parlaklığını kaybetmek" (Atalay 1999: IV-439), KB'de "solmak, sararmak" (Eraslan vd. 1979: 344), DS'de *oŋmak/oŋmag* "1) Rahata kavuşmak, mutlu olmak 2) Adam olmak (mecaz) 3) Yetişme, ermek" (2009: V-3296) anlamlarında kayıtlıdır.

KAD'da *isteğine kavuşmak* anlamında kullanılmıştır:

Nice idüp ne idecegin bilmez

*Birinün **onduğın** biri dilemez*

sındur-: *sī-n-*'in ettirgen şeklidir. Karahanlı Türkçesinin devamı olan Çağatay Türkçesinde *sın-* "kırmak, bölmek" kullanılmaya devam etmiştir. Batı Türkçesi dönemine kadar değişikliğe uğramadan gelmiştir. Osmanlı Türkçesinde belli bir süre kullanılan bu fiil, günümüzde Türkiye Türkçesi ağızlarında 'kırmak, akıtmak' anlamında hâlâ kullanılmaktadır (2009: V-3613).

ETG'de (Gabain 2000: 293), EUTG'de (Eraslan 2012: 601), DLT'de (Atalay 1999: IV-515) ve KB'de (Eraslan vd. 1979: 396) *sın-* "kırılmak, parçalanmak, sınımak, incimek, bozulmak" anlamlarında kayıtlıdır.

KAD'da *yenmek, tepelemek* anlamında kullanılmıştır:

'Ali **sındurdu** bu dîn put-perestin

'Alidür hayder-i hayber 'Alidür

KAD'da *kırmak, parçalamak* anlamında kullanılmıştır:

'İşk-ıla gönül **sındun-ısa** 'İşk-ıla bitsün

Bu 'İşkda olan derde günâh-ı 'İşk kefaretdür

tañla- *tāñ* 'hayret, şaşkınlık'tan türemiş fiildir (Drevnetyurskiy Slovar 1969: 532). Clauson (1972: 521) kelimenin anlamlarını şöyle vermiştir: 'orijinalinde geçişsiz 'şaşırmak, hayret etmek', bundan geçişli '(bir şeyi) harika bulmak, (onu) çok beğenmek ve bundan da (bir şeyi) (başka bir şeyden) daha çok beğenmek, (onu seçmek)'. Drevnetyurskiy Slovar'da (1969: 533) 'şaşırmak, hayret etmek' anlamında kayıtlıdır.

ETG'de (Gabain 2000: 297), EUTG'de (Eraslan 2012: 605), KB'de (Eraslan vd. 1979: 421) ve DLT'de (Atalay 1999: IV-571) *tañla-İtangla-* "şaşmak, hayret etmek, taaccüp etmek" anlamında kayıtlıdır. EUTS'de *tañlamak* "1) Hayret etmek, taaccüp etmek, şaşmak, şaşırmak, 2) Şafak atmak, sabah olmak, 3) Sıkılmak, korkmak" (Caferoğlu 2011: 223), DS'de *tanlamak* "1) Kınamak, ayıplamak 2) Aldatmak 3) Güç durumunda olduğunu anlamak, akli başına gelmek, 4) Şaşırmak" (2009: V-3823) anlamlarında kayıtlıdır.

KAD'da *hayret etmek, şaşmak, garip bulmak* anlamıyla kullanılmıştır:

Bugün ki demi hoş görelüm tanla gâ'ibdür

Bugün ki demi **tanlaya** koyan 'âkıl olmaz

tapşur- Drevnetyurskiy Slovar'da *tapşur-/tapşır-* 'teslim etmek' (1969: 535) olarak kayıtlıdır.

EUTS'de *tapşur-/tapşur-* biçimlerinde *tapşırmak, ulaştırmak, teslim etmek* (Caferoğlu 2011: 225) anlamında kayıtlıdır. DS'de *tapşırmak* "1) Korumak için alınan bir şeyi ger vermek 2) Sunmak 3) Bağışta bulunmak 4) Ulaştırmak, yetiştirmek" (2009: V-3831) anlamlarında kayıtlıdır.

Halk şiirinde *tapşıрма* "kendini tanıtmak, bildirme, arz etme", *tapşırmak* ise "mahlâs söylemek" demektir. Âşık karşılaşmalarında hangi Âşık ayak açıtıysa karşılaşmaya tapşırmak suretiyle son vermek, teslim etmek onun hakkıdır.

KAD'da *yetiştirmek, ulaştırmak* anlamında kullanılmıştır:

'İşk-ıla kadem bas bu yola menzili gözle

Tapşurdun ise 'İşka dahı hîç lisânun yok

tin- (< *tī 'yansıma' +n- (Tekin 1995: 176, Gülensoy 2007: 892)): Clauson (1972: 514-515), sözlüğünde kelimenin anlamı hakkında; 'GB Az.de *din-* 'konuşmak,

söylemek' ve Osm. da *tın-* şeklinde yaşadığını; ancak genellikle olumsuz *tınma-*'ın 'dikkat etmemek, görmek veya duymak eğiliminde olmamak' anlamlarıyla kullanıldığını, tarihi gelişimi için de "Oğuz, XI. yy., Osm. XIV. yy. *dın-/dınma-*, XV. yüzyıldan bu yana genellikle *tın-/tınma-* deniyor 'konuşmak; sessiz kalmak'; XIV-XVI. yüzyıldan beri yaygın" bilgisini vermiştir.

ETG'de (Gabain 2000: 299) ve EUTS'de (Caferoğlu 2011: 237) *tın~tın* "seda, ses perdesi" anlamında kayıtlıdır.

KAD'da *ses çıkarmak* anlamında kullanılmıştır:

Küllî benem tınma kimse tuymasun

Şehrümde tarrârî gördüm söyleme

ugrula-: Kelime ETG'de (Gabain 2000: 288), EUTS'de (Caferoğlu 2011: 140), EUTG'de (Eraslan 2012: 591) ve DLT'de (Atalay 1999: IV-438) *ogrıla-* ~ *ogurlamak* "hırsızlık etmek, çalmak, aşırmaq" anlamında kayıtlıdır. Fatih Sultan Mehmed tarafından hazırlanmış olan Kanunnâme-i Âl-i Osman'da da "çalmak, sirkat etmek" anlamında *uğurla-* eskicil (~arkaik) kelimelerden biridir (Kaya 2016: 167).

KAD'da da *çalmak, hırsızlık etmek, sirkat etmek* anlamında kullanılmıştır:

Durup bir şehre ugruluga vardum

Bir ok ile bin bir var yimez urdum

Çarşu çarşu dükkân komadum yardum

Bin tay ipek çıkardum bir kirişde

ulal- (< *ula-* (Tekin 1995: 179) *l-*): EUTS'de (Caferoğlu 2011: 264) ve EUTG'de Eraslan 2012: 616) *ulal-* "bağlı ve merbut olmak, aktarılmak" anlamında kayıtlıdır.

Tarama Sözlüğü'nde *ulal-* "1) Büyüme, yetişme, yaşlanma 2) Artmak, çoğalmak", *ulaltmak* "büyütmek, yetiştirmek, yükseltmek, çoğaltmak" (2009 VI-2009: 3935-3939), YTS'de *ulalmak* "1) Büyüme, yetişme, yaşlanma 2) Artmak, çoğalmak" (Dilçin 1983: 218), DS'de "üstüne düşmek, zorlamak" (2009 VI-4034) anlamlarında kayıtlıdır.

KAD'da ET'den farklı olarak *büyükleme* anlamında kullanılmıştır:

Sana hoca didilerse ulalmasun bu gönülün

Kılsun hocanı unıtma ki 'ömrine berekât

uşan- (< *uşa-n-*): Drevnetyurskiy Slovar'da *uşat-* 'ufalamak' (1969: 617) anlamıyla kayıtlıdır.

EUTS'de *uşamak* "ufalamak, parçalamak" (Caferoğlu 2011: 275), EUTG'de *uşat-* "ufaltmak" (Eraslan 2012: 617) anlamında kayıtlıdır.

KAD'da da *kırılmak, parçalanmak, ufanmak, dağılmak, kopmak, toz hâline gelmek* anlamında kullanılmıştır:

'Aceb sen nice insânsın hâsiyyetün dîve benzer

Uşanur dîv dahı korkar senün mekr ile alünden

xx

Yüri var Kaygusuz Abdâl yüzün hâk eyle bu yolda

*Tâ ki **uşanmasun** kimse senün 'nefs-i fuzûlünden*

üz-: Eski Türkçeden itibaren kullanılan kelimelerden birisidir. Clauson (1972: 285) ve Drevnetyurskiy Slovar'da (1969: 629) *üz-* 'kırmak, yırtılmış' olarak kayıtlıdır. Doerfer de (1965: 146, 596) benzer anlamlarda kaydetmiştir. Sevortyan (1974: 621-622), *üz-* (*l*) kelimesinin anlamlarını '1. Yırt-, kopar-, kes-, sona erdir-, ayır-; 2. Soy-(deriyi), çıkart-; 3. Eziyet ettir-, sıkıştır-, rahatsızlan-, rahatsızlık ver-; 4. Kır-, kırıl-; 5. Mahvet-, mahvol-, iptal et-; 6. (mecazi) Kaybet-' olarak vermiştir.

ETG'de "kırılmak, kırmak, koparmak, mahvetmek" (Gabain 2000: 306), EUTS'de "1) Kırmak, koparmak, yok etmek 2) Delmek, parçalamak, bozmak, uzaklaştırmak" (Caferoğlu 2011: 275), EUTG'de (Eraslan 2012: 619) ve KB'de (Eraslan vd. 1979: 508) *üz-* "kesmek, koparmak, parçalamak", DLT'de "ip veya benzeri şeyleri kesmek" (Atalay 1999: IV-720), DS'de *üzmek* "1) Koparmak, ayırmak 2) Kopacak duruma getirmek" (2009 VI-4087) anlamlarında kayıtlıdır.

KAD'da *kesmek*, *kırmak*, *koparmak* anlamıyla kullanılmıştır:

Şol lutuf isî âşıkun gönlin ele alup

*Müdde'îlerün cigerini **üzdügi** hoşdur*

yu- (< *yū- (Tekin 1995: 180, Gülensoy 2007: II-1169)): *yu-/yun-* fiillerinin yerini eş anlamlıları *yıka-/yıkan-* fiilleri almıştır.

ETG'de *yu-* "yıkamak, yumak" (Gabain 2000: 313), EUTG'de *yu-* "yıkamak", *yun-* "yunmak" (Eraslan 2012: 627), KB'de *yun-* "yunmak, yıkanmak" (Eraslan vd. 1979: 558), DS'de *yumak/yumah* "yıkamak" (2009 VI-4317) anlamında kayıtlıdır.

KAD'da da *yıkamak* anlamında kullanılmıştır:

*Gel bu hasûdlik kirinden gönlünü **yu** iy sûff*

*Taşranı **yuyubanı** içünü murdâr eyleme*

1.3. Ekler

-gıl / -gil teklik eki: Eski Türkçe döneminden beri Türkçede ikinci kişi emir çekimi için Ø kullanılmakla (Sertkaya 1988: 135-146) birlikte yer yer *-gıl / -gil* eki de kullanılmıştır. Eski Türkçede ve Eski Oğuz Türkçesinde bu ek, düz ünlülü kullanılmıştır (Kartallıoğlu 2011: 119). Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde de II. şahıslarda bazen eksiz bazen de *-gıl/-gil* eki (Özkan 2017: 143) emirdeki vurgu fonksiyonunu azaltmak/eksiltmek için kullanılmıştır.

*Kaygusuz Abdâl her sözi öz mikdârınca **söylegil***

Ebedden aşma haddi bir tarik ü erkân bundadur

xx

*Tevbe kıl özünü oda **yakmagıl***

*Su gibi her gördüğüne **akmagıl***

Kaygusuz Abdâl'in hece vezniyle yazdığı şiirlerinde de *-gıl/-gil* teklik ekini kullanmıştır:

Tesbîh ü zikr eylegil

Allah'a şükr eylegil

Bu sözi fikr eylegil

Lâilâhe illallah

xx

Güneyi kuz eylemegil

Bu sözi yüz eylemegil

Sohbeti tuz eylemegil

'Âriflere dil-pezîr ol

Sonuç

Anadolu Selçuklu Devleti'nin son dönemlerini, Beylikler dönemini Osmanlı devletinin henüz imparatorluk hâline gelmeden önceki dönemini içine alan Eski Oğuz Türkçesi ya da daha yaygın adıyla Eski Anadolu Türkçesi Dönemi, Arapça ve Farsçadan alıntılanan kelimelerin sayıca çok az olduğu, Türkçecilik şuuruyla telif ve çeviri eserlerin kaleme alındığı dönem olarak bilinir. Kaygusuz Abdâl'in Divanı'ndaki kelimeler, Eski Türkçenin ses, şekil ve söz varlığı özelliklerini taşımakla birlikte yaygın olarak görülen Eski Oğuz Türkçesinden Osmanlı Türkçesine, günümüz Türkiye Türkçesine ve ağızlarına doğru tarihi bir seyre ve gelişime de sahiptir.

Ahmet Yesevî ve Yunus Emre'den sonra Anadolu sahası Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı'nın en önemli mutasavvıf ve mütefekkir şairlerinden biri olarak kabul edilen Kaygusuz, *Allahu Teâlâ (c.c.), insân-ı kâmil, insanın dünyaya geliş amacı, ilâhî aşk, gönül, nefsinin kötülüklerinden haberdar olması, zikir, vahdet, edeb, dünya* vb. konularını işlediği Divanı'nda Arapça ve Farsçadan alıntılanan kelimelerin yanı sıra eskicil Türkçe kelimeleri de kullandığı tespit edilmiştir. Öyle ki aynı beyitte "hasta" anlamında hem Türkçe *sökel* hem de Farsçadan alıntı *haste* > *hasta* kelimesini kullanmıştır:

Bu dünyâ mülki şahsı sökel eyler

Ne hastayam ne timâr eksigümdür.

Bu zamana kadar halkiyatçılar tarafından çalışılan Alevi-Bektaşî edebiyatının kurucusu kabul edilen Kaygusuz Abdâl'in bütün eserleri, dilbilimciler tarafından da ses, şekil, cümle ve anlam bilimi açısından ele alınıp incelenmelidir. Öncelikle "Kaygusuz Abdâl Sözlüğü" adında bağlamli dizin ve işlevsel bir sözlüğün ivedilikle hazırlanması gerekmektedir²³.

Bir dilin söz varlığının zamanla ses, şekil ve anlam bakımından bazı değişikliklere uğraması doğasında vardır. Her köklü dilde olduğu gibi Türk dili de

²³ Bu tarzda bir sözlük hazırlanmıştır: Furkan Öztürk, *Bâkî Divanı Sözlüğü (Bağlamli Dizin ve İşlevsel Sözlük)*, DBY Yayınları, İstanbul 2016.

zaman içerisinde dil içi ve dil dışı etkenlerle yitirme ve unutulma sonucunda kelime ölümü/ölümleri yaşamıştır ve yaşamaya devam etmektedir. Doğan Aksan, dildeki kelimelerin kayboluşun temel sebebini alıntılanan kelimelere bağlamış “Türkçe, geniş söz varlığının bir bölümünü, yabancı etkiye büyük ölçüde kapılarını açma ve yabancı sözcükleri yeğleme sonucunda yitirmiştir” (1996: 48) açıklamasını yapmıştır. Dilde yitirilen ya da eskicil unsur durumuna düşen kelimeler, ağızlarda ve halk ozanlarının dilinde yaşamaktadır. Bu bağlamda Kaygusuz’un Divanı’nda eskicil unsur durumuna düşen Türkçe kelimeler genel olarak değerlendirildiğinde, kelimelerin eskicil unsur durumuna düşme sebepleri ses, şekil, anlam veya sosyal yönden olmalıdır.

Kaygusuz’un Divanı’nda eskicil öğelerin yerine geçen kelimelerin kaynaklarında üç husus göze çarpmaktadır:

a) Bu tür kelimelerin büyük bir kısmının yerini Arapça ve Farsçadan alıntılanan kelimelerin aldığı görülmüştür: *ağu* → “(Far. zehîr)”, *assı* → “ fayda (Ar. faide)”, *sökel* → “hasta” (Far. haste), *gözü* → “ayna (Far. âyîne~âyine)”, *tamu* → (Ar. Cehennem), uçmak → (Ar. Cennet) vb.

b) Bazı eskicil kelimelerin yerini de eş veya yakın anlamlı Türkçe kelimeler almıştır (İlhan 2010: 455, İlhan 2013: 189). Yalnız bunlar sayıca çok azdır ve daha çok fiillerdir: *ayıt-* → “te-/de-, sözle-”, *yu-* → “yık-”, *sın-* → “kır-” *sınuk* → “kırık”, *üz-* “kes-/kopar-” vb. Dilde zamanla *te-/de-*, *yık-*, *kır-*, *kes- kopar-* fiillerinin kullanım yaygınlığının artması ve anlam dairelerinin genişlemesiyle birlikte *ayıt-*, *yu-*, *sın-* ve *üz-* kelimeleri kullanımdan düşmüştür.

c) “Dildeki bazı yapımların eklerinin kelime kökleriyle kaynaşması ve kökün bir parçası haline dönüşmesi sonucunda kullanımdan düşen *kök kelimelerdir*” (İlhan 2013: 189): *alda-/alda-n-/alda-t-* kelimelerinin kökü *al* “hile (Ar. hîle)”dir. Bugün bu kök kelime unutulmuştur ve varlığını türemiş köklerde devam ettirmektedir.

Kaygusuz’un Divanı’nda, Eski Türkçe döneminde kullanılan toplam **62** kelime ve **1** ek tespit edilmiştir. Bu 62 kelimenin **39**’u (%62,9) isim, **23**’ü (%37,1) ise fiil kategorisindedir.

İşaretler

- (>) : Gelişmenin yönü
 (<) : Gelişmenin yönü
 (~) : Birbirinin yerine geçen (alternanslı) şekilleri gösterir.
 (*) : Hipotetik, farazi

Kısaltmalar

- Ar.** Arapça
Çin. Çince
DLT Divanü Lügati’t-Türk
DS Derleme Sözlüğü
EPDT An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish

EUTS	Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
Far.	Farsça
KB	Kutadgu Bilig
Lat.	Latince
OT	Orhon Türkçesi
OY	Orhon Yazıtları
TDAY	Türk Dili Araştırmalar Yıllığı
TDK	Türk Dil Kurumu
TMEN	Turkische und Mongololische Elemente im Neupersischen
TTK	Türk Tarih Kurumu
YTS	Yeni Tarama Sözlüğü

KAYNAKLAR

AKAR, Ali, (2001), "Derleme Sözlüğü Verilerine Göre Uşak Ağızlarındaki Eski Türkçe Unsurlar", **25-27 Ekim 2001 21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu, C 1, Uşaklılar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları**, s. 71-78.

AKAR, Ali, (2018), **Oğuzların Dili Eski Anadolu Türkçesine Giriş**, İstanbul: Ötüken Yayınları.

AKSAN, Doğan, (1996), **Türkçenin Söz Varlığı**, Ankara: Engin Yayınları.

ATMACA, Emine, (2011), "Kazak Türkçesinde Ölçü ve Ölçü Adları", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, 27. S. Ankara: TDK Yayınları.

ATMACA, Emine, (2016), **Eski Oğuz Türkçesinden Günümüz Türkiye Türkçesine Söz Varlığı ve Anlam Olayları**, Konya: Palet Yayınları.

AYDEMİR, Hakan, (2005), "The Main Pillars of the Turkic Rhotacism-Zetacism, I. sāmiz, sāmri-, sāmri-, semre-", **Studia Etymologica Cracoviensia 10**, Kraków, s. 15-34.

AZAMAT, Nihat, (1992), "Kaygusuz Abdâl", **DİA**, S. 25, s. 74-76.

CAFEROĞLU, Ahmet, (1993), **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, 3. Baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi.

CEBECİOĞLU, Ethem, (2006), "Şatahât İbarelerin Anlaşılmasına Doğru: Metodik Bir Deneme", **Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, Yıl 7, S. 17: s. 7-27.

CLAUSON, Sir Gerard, (1972), **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish**, London: Oxford University Press.

- DAĞLI, Muhtar Yahya, (1941), **Kaygusuz Abdâl**, İstanbul: Maarif Kitaphanesi.
- DEMİR, Necati, (2001), "Yılkı" Kelimesi Üzerine", **Türk Dili**, Ankara: TDK Yayınları, s. 538-541.
- Derleme Sözlüğü, (2009), Ankara: TDK Yayınları.
- DİLÇİN, Cem, (1983), **Yeni Tarama Sözlüğü**, Ankara: TDK Yayınları.
- DOERFER, Gerhard, (1963), **Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, I Mongolische Elemente**, Wiesbaden.
- DORUK, Mehmet, (2013), "Âşık Paşa'nın Garib-Nâme'de Kur'ân Âyetlerine Yaklaşım", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. XV, S. 27, 1, Sakarya, s. 167-190.
- Drevnetyurkskiy slovar, (1969), Redaktörleri: V. M. Nadelyayev-D. M. Nasilov-E. R. Tenişev-A. M. Şçerbak, Akademija Nauk SSSR, Institut Yazykoznanija, Leningrad.
- ERASLAN, Kemal, (2012), **Eski Uygur Türkçesi Grameri**, Ankara: TDK Yayınları.
- ERDAL, Marcel, (1991), **Old Turkic Word Formation, I-II**, Wiesbaden: Turkologica 9.
- ERDEM, Mevlüt, (2014), "Soğdça, Türkçedeki Soğdça Kelimeler ve Bunların Türkçeye Uyumları", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi**, 21, 1, s. 65-90.
- EREN, Hasan, (1999), **Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü**, 2. Baskı, Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- EROL, Hülya Arslan, (2008), **Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişimleri**, Ankara: TDK Yayınları.
- GABAİN, Annemarie von, (2010), **Eski Türkçenin Grameri**, (Çeviren Mehmet Akalın), Ankara: TDK Yayınları.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki, (1962), **Kaygusuz Abdâl, Hatayi, Kul Himmet**, İstanbul: Varlık Yayınevi.
- GÜLSEVİN, Gürer, (1986), **Türkoloji Kaynakları ve Bibliyografyası**. İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü Ders Notları: 5, Malatya.
- GÜNER, Galip, (2015), "Alkış "Duâ" ve Kargış "Bedduâ" Kelimelerinin Etimolojisi Üzerine", **VII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri**, C. 1, Editörler: Ahmet Buran, Ercan Alkaya, Fatih Özek, Süleyman Kaan Yalçın, Fırat Üniversitesi, Elazığ 16-18 Ekim 2014, s. 625-631.
- GÜZEL, Abdurrahman, (1983), **Kaygusuz Abdâl'in Mensur Eserleri**, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- GÜZEL, Abdurrahman, (2004), **Kaygusuz Abdâl (Alâaddin Gaybî)**, Ankara: Akçağ Yayınları.
- GÜZEL, Abdurrahman, (2005), **Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı El Kitabı**, Ankara: Akçağ Yayınları.

GÜZEL, Abdurrahman, (2010), **Kaygusuz Abdâl Divanı**, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin, (1974), **Türk Dilinde Edatlar**, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

İLHAN, Nadir, (2011), “Yunus Emre’nin Eserlerinde Kullanılan Ancak Yazı Dilinde Unutulan Fiiller”, **X. Uluslararası Yunus Emre Sevgi Bilgi Şöleni Bildirileri** (6-8 Mayıs 2010) Eskişehir, s. 451-475.

İLHAN, Nadir, (2013), “Garîb-nâme’de Kullanılıp Günümüz Türkçesine Ulaşmayan Eski (Arkaik) Kelimelere Dair”, **Âşık Paşa ve Anadolu’da Türk Yazı Dilinin Oluşumu Sempozyumu -Bildiriler-** 1-2 Kasım 2013, Kırşehir, s. 187-216.

KALLEK, Cengiz, (1992), “batman”, **DİA**, S. 5, s. 199-200.

KARADENİZ, Yasin, (2016), “Dîvân-ı Hikmet’teki Eski Türkçe Unsurlar”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research**, C 9, S. 47 Volume: 9 Issue: 47, s. 89-95.

KARTALLIOĞLU, Yavuz, (2011), **Klâsik Osmanlı Türkçesinde Eklerin Ses Düzeni (16., 17. ve 18. Yüzyıl)**, Ankara: TDK Yayınları.

KAYA, Fatih, (2016), “Kanunnâme-İ Âl-i Osman’da Geçen Arkaik (Eskicil) Kelimeler Üzerine Bir İnceleme”, **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Yıl 9, S. XXV: s. 155-176.

KORKMAZ, Zeynep, (2009), “Anadolu’da Oğuz Türkçesi Temelinde İlk Yazı Dilinin Kuruluşu”, **Bellekten, II.**, Ankara: TDK Yayınları.

KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad, (1939), “Mısır’da Bektaşilik”, **Türkiyat Mecmuası, C. VI:** s. 13-40.

KÖPRÜLÜ, Fuad, (1976), **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

KURNAZ, C. ve M. TATÇI, (2001), **Türk Edebiyatında Şathiyye**, Ankara: Akçağ Yayınları.

OKTAY, Zeynep, (2013), **Kaygusuz Abdâl’in Mesnevî-i Baba Kaygusuz’u: Tenkitli Metin ve İnceleme**, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

ORKUN, Hüseyin Namık, (2011), **Eski Türk Yazıtları**, Birleştirilmiş 3. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.

ÖLMEZ, Mehmet, (1998), “Eski Uygurca odug sak İkilemesi Üzerine”, **Türk Dilleri Araştırmaları**, 8, s. 35-47.

ÖNLER, Zafer, (1989), “Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılmış İki Tıp Kitabında Yer Alan Sağlık Bilgisi Terimleri”, **TDAY-Bellekten**, s. 89-130.

ÖZKAN, Mustafa, (1994), **Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi**, İstanbul: Filiz Kitabevi.

ÖZYETGİN, Melek, (2003), "Eski Türkçede Ölçü, **Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu 12-13 Mayıs**, (Düzenleyen: A.Ü. DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü), Mustafa Canpolat Armağanı, (Hazırlayan Aysu Ata-Mehmet Ölmez), s. 195-204.

RADLOFF, Wilhelm, **Versuch eines Wörterbuches der Türk Dialekte**, S. Petersburg, I. (1893), II. (1899), III. (1905), IV. (1911).

SALCI, Vahid Lütfi, (1949-1959), "Kaygusuz Hakkında Etüdler, I-IV", **Türk Folklor Araştırmaları Dergisi**, İstanbul.

SERTKAYA, Osman Fikri, (1988), "Bolsunğıl Tép tédiler", **Uluslararası Türk Dili Kongresi (26 Eylül-3 Ekim 1988)**, Ankara: TDK Yayınları, s. 135-146.

SEVORTYAN, E. V., **Etimolojiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov**, Moskova I (1974), II (1978) III (1980) IV (1989) V (1997) VI (2000).

ŞEN, Serkan, (2008), "Standart Türkiye Türkçesinde Deyimlerle Yaşayan Tarihî Sözcükler", **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, S. 681 (96): s. 255-263.

ŞERBAK, Aleksandr Mihayloviç, (1961), "Nazvaniya damaşnih i dikih jivotnih v tyurkskih yazıkah", (Türk Lehçelerinde Evcil ve Yabani Hayvan Adları), **İstoriçeskoye razvitiye leksiki tyurkskih yazıkov**, Maskva: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

Tarama Sözlüğü, (2009), Ankara: TDK Yayınları.

TAMİR, Nuray, (2013), "Bir Adlandırma Problemi: Batı Türkçesinin İlk Dönemi", **Genç Akademisyenler Sempozyumu**, 6-7 Kasım Ankara.

TAŞ, İbrahim, (2009), **Kutadgu Bilig'de Söz Yapımı**. Ankara: TDK Yayınları.

TATÇI, Mustafa, (1986), "Ledünni Şiir'de Şathiyyât Problemlerine Dair Notlar", **Türk Kültürü**, Ağustos, yıl XXIV, S. 280: s. 500-502.

TEKİN, Talat, (1995), **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler**, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

TEKİN, Talat, (2003), **Orhon Türkçesi Grameri** (Yayıma Hazırlayan Mehmet Ölmez), Ankara: Sanat Kitabevi.

TEKİN, Talat, (2006), **Orhon Yazıtları**, Ankara: TDK Yayınları.

TİETZE, Andreas, (2002), **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati**, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.

TİMURTAŞ, Faruk Kadri, (1994), **Eski Türkiye Türkçesi: XV. Yüzyıl**, İstanbul: Enderun Kitabevi.

TULUM, Mertol, (2011), **17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı**. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türkçe Sözlük, (2005), Ankara: TDK Yayınları.

USER, Hatice Şirin, (2016), **Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi**, Ankara: TDK Yayınları.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, (1988), **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, Ankara: TDK Yayınları.

VASİLİEV, Yuriy (1995), **Türkçe-Sahaca (Yakutça)**, Ankara: TDK Yayınları.

YARDIMCI, Mehmet, "Kaygusuz Abdâl" <http://doczz.biz.tr/doc/134199/kaygusuz-Abdâl---dr.-mehmet-yard%C4%B1mc%C4%B1> (24.10.2018, 12: 11).

YILDIZ, Osman (2017), "Mirza Cihânşâh Hakîkî'nin Dili Üzerine Notlar", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies** 17/2 Kış-Winter, s. 193-212.